

**Академія наук України
Інститут історії України**

ІСТОРИЧНІ   ЗОШИТИ

А.В.САНЦЕВИЧ

**ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИК М.Є.СЛАБЧЕНКО**

Київ 1993

САНЦЕВИЧ *Анатоль Васильович* — д.і.н., проф., провідний науковий співробітник-консультант Інституту історії України.

Довгі роки замовчувалися всякі відомості про життя та творчість М.Є.Слабченка, як і про інших репресованих видатних українських істориків. Цей зошит є першою спробою узагальнюючого дослідження життєвого та творчого шляху визначного історика, натхненного будівничого української культури. Робота написана значною мірою на архівних матеріалах.

Автор вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *Н.А.Шип*, *В.А.Смолій*, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *І.С.Хміль*.

Літературний редактор *В.В.Стехун*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *Л.В.Бузішвілі*

Набір підготувала *Н.В.Шостик*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Вступ

Значний інтерес викликає життєвий та творчий шлях відомих українських істориків, що сформувалися як вчені та особистості на початку XX ст., на зламі двох історичних епох. Карколомні перебіг і зміна непересічних подій, пильне спостереження за ними активно впливали на досить швидкі зрушення у їх світогляді. Серед них належне місце займає обдарований дослідник і славнозвісний професор вищої школи, академік Михайло Єлисейович Слабченко.

В Україні, як і у всій самодержавній Росії, початок XX ст. ознаменований різким загостренням соціальних та національних суперечностей. Економічна криза, а також негаразди, пов'язані з російсько-японською війною спричинили значні труднощі суспільного життя, невдоволення серед народних мас збанкрутілою політикою прогнилого царського режиму. Ці невдоволення та осуд народу знайшли яскраве відображення у високій хвилі соціального протистояння. До нього включалися широкі суспільні верстви: робітники, селяни, демократична інтелігенція, студентство, а також різноманітні політичні партії та організації, що зростали в той час як гриби після дощу.

Революційна ситуація сприяла пожвавленню національного руху в Україні, виникненню перших політичних партій. У 1900-х рр. було засновано Революційну українську партію (РУП, до складу якої в основному входили студенти, семінаристи, народні вчителі, представники інших шарів інтелігенції. Партія висувала перед собою таке основне завдання: розбудити "народ рабів", пожвавити національний рух і повести боротьбу за єдину, неподільну, вільну,

самостійну Україну. У 1904 р. радикальні елементи цієї партії виділилися в окрему Українську соціал-демократичну спілку.

Особливо поживалося утворення партій в Україні внаслідок революції 1905—1907 рр. 1905 року вже почала функціонувати Українська ліберально-демократична партія (УЛДП) кадетського типу, що об'єднувала ліберально-буржуазних політиків.

Найбільшою популярністю серед передової громадськості користувалися партії соціалістичного напрямку, які пропагували соціальну справедливість, захист інтересів пригноблених, експлуатованих (насамперед, робітників та селян).

В Україні активно діяли організації РСДРП. РУП на своєму з'їзді в грудні 1905 р. прийняла назву Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1906 р. було утворено Українську партію соціалістів-революціонерів, яка переважно відображала інтереси заможного селянства, але до 1917 р. великої активності не виявляла. Після лютневої революції спостерігалось швидке зростання її рядів. Увагу широких верств селянства привертала есерівська програма перерозподілу земельної власності.

Поряд з політичними партіями виникають і культурно-освітні організації — "Просвіти". Протягом 1905—1907 рр. їх створено в Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Ніжині та інших містах. "Просвіти" засновували бібліотеки і читальні, організовували літературні та музичні вечори, видавали українською мовою книги, газети незважаючи на переслідування з боку царських властей [Ц

У цей період в Україні успішно працювали такі відомі історики, як Д.І.Багалій, В.О.Барвінський, М.В.Довнар-Запольський, М.С.Грушевський, О.Я.Єфименко, В.С.Іконников, О.І.Левицький та ін., які вправно, на високому науковому рівні висвітлювали історичний процес, ділилися своїми роздумами про минуле українського народу, про шляхи його подальшого розвитку; пробуджуючи національну свідомість мас, значною мірою сприяли розвитку української культури.

Ця коротенька характеристика перебігу основних подій початку ХХ ст. в Україні, нам здається, буде корисною читачеві під час ознайомлення з життєвим і творчим шляхом М.С.Слабченка, з формуванням його як особистості та як вченого. Протягом тривалого часу життя та наукова діяльність цього видатного українського історика замовчувалися, не вивчалися, не були відомі широкій громадськості,

оскільки 1930 р. він безпідставно звинувачений та засуджений за процесом "Спілки визволення України" (СВУ), сфабрикованим ДПУ. І тільки в серпні 1989 р. вчений був повністю реабілітований.

Останнім часом вийшли друком статті, в яких робляться перші спроби розкрити колізії його життя, висвітлити відповідні події, громадську та викладацьку діяльність історика [2]. Т.Ф.Григор'єва фактично мала у своєму розпорядженні матеріал про життєвий шлях М.Слабченка тільки до процесу "СВУ" (1930 р.) включно. Страдницькі 1930—1952 роки існування Михайла Єлисейовича стисло описав Ю.Шаповал.

У публікації О.Гонтаря наводиться залучена з Одеського обласного держархіву автобіографія М.Є.Слабченка "Мій життєпис" та спогади про історика одеситки А.Лавріненко, яка вчилася у нього в гімназії та Інституті народної освіти. В.Заруба в журналі "Наука і суспільство" опублікував унікальні документи: листи М.Є.Слабченка до академіка Д.І.Яворницького, надіслані з Харківської в'язниці 1930 р. Але годі шукати в цих роботах хоч би найкоротшого огляду творчої спадщини обдарованого історика.

Тільки на загальних зборах відділення історії, філософії та права АН України, присвячених 110-й річниці від дня народження академіка, що відбулися у Києві 8 жовтня 1992 р., ставилися питання про життєвий шлях та творчі здобутки М.Слабченка (І.Ф.Курас), про джерела, що розкривають наукову та науково-організаційну діяльність вченого (Л.А.Савенко, В.Г.Шмельов), про створення їм осередку українознавства в Одесі (С.Г.Водотика), про суд над вченим (Ю.І.Шаповал) та про поновлення М.Є.Слабченка в Академії наук України (В.С.Чишко) [3]. Але дані збори тільки намітили основні перспективи ґрунтовного дослідження життя та наукової діяльності Слабченка.

У зв'язку з цим ставимо перед собою завдання стисло, в обсязі брошури, висвітлити життя і творчість вченого у їх тісному поєднанні з використанням опублікованих матеріалів та особливо архівних відомостей.

Злиденне дитинство

Більша частина життя історика пройшла в Одесі. Це колоритне місто завжди було для нього рідним і дорогим. Народився М.Є.Слабченко 5 липня 1882 р. у передмісті Одеси

— в Нерубальських хуторах. Батьки його Єлисей Іванович та Катерина Максимівна працювали в каменоломнях на околиці Одеси, що належали англійцю Г.Ібрі та місцевому підприємцю Гандельману [4]. Робота була важкою, виснажливою, а оплата низькою. "Родина була велика, злидні були ще більші" [5], — згадував історик. Батько рано залучив хлопця до каменярської роботи.

Єлисей Іванович був людиною письменною і він передав Михайлові перші знання, прищепив йому любов до книги. У дев'ять років батько віддав допитливого сина до початкової школи на Кривій Балці. Михайло Єлисейович з гіркотою згадував про великодержавно-шовіністичні настрої серед учителів школи, які часто називали учнів "глупими хохлятами", "тупими и ленивыми хохлами" [6]. Ці образи на все життя урізались в пам'ять і збуджували потяг до участі у національному русі.

Після закінчення початкової школи для хлопця з бідної робітничої родини був єдиний шлях до знань — вступ до духовної школи, де плата за навчання була не обтяжливою. Влітку допомагав батькові, працюючи у мармурових майстернях Одеси. Усе зароблене віддавалося у сім'ю. І під час навчання він встигав не тільки готуватись до уроків, а й заробляти на хліб, працюючи у палітурній майстерні, проводив заняття з недоуками заможних сімей [7].

Для сім'ї Михайла Єлисейовича характерними були вільнолюбиві настрої. Батько в молоді роки спілкувався з народовольцями. Він першим й познайомив Михайла з вчинками революційного народника І.М.Ковальського та його групи. Водночас Михайло Єлисейович у своїй автобіографії зауважував, що тато, однак, не міг до ладу з'ясувати "позитивної сторони вчення його групи" [8].

М.Є.Слабченко тепло відзивався про свою матір, яка на протилежність неприборканій вдачі батька була поетичною натурою, трохи надірваною. Від неї він чув гарні пісні. Вона ділилася з сином фантазіями та мріями. Була серед них і мрія про те, що буде час, коли життя стане радісним, не бідуватимуть бідні люди. Мати була неписьменною і навчилася читати й писати тільки в 45 років [9].

Бунтівна вдача батька позначилася на засудженні ним соціальної несправедливості, брехні, нещирості, двоєдушності та ін. Батьківський приклад кинув сина Михайла, ще молодого хлопця, у вир революційної боротьби, соціального протесту.

А материнська вдача знайшла відображення в умінні Слабченка образно сприймати історичну дійсність. Адже згодом він успішно писав і видавав, крім наукових, художні твори. Та про це докладніше нижче. Оптимістичні материнські сподівання на майбутнє віддзеркалилися в усьому його життєвому шляху як нескорене прагнення вибитися в люди, обстоювати найсвітліші думи народні, робити добро людям. Такі важливі підвалини заклала його рідна трудова робітнича сім'я.

І після духовної школи допитливий здібний хлопець продовжував тягнутись до знань. Під впливом бабусі мати наполягала, щоб хлопець пішов "вчитися на батюшку" — тобто до духовної семінарії. Та в силу матеріальних обставин іншого шляху для продовження навчання у Михайла не було, хоч він і не збирався присвятити себе духовній кар'єрі.

В семінарії Слабченко не тільки вчився, а й активно включився до громадської роботи. Познайомившись з революційно настроєними студентами, діставав від них нелегальні брошури та книжки, далекі за змістом від обстановки духовного навчального закладу. Вони закликали до спротиву наявній самодержавній політичній системі, до обстоювання національних та соціальних потреб народу. Михайло почав організовувати гуртки, в яких порушувались питання українського національно-визвольного руху, закликав семінаристів до непокори, до виступів проти властей.

Як пізніше згадував Слабченко, ще в семінарії у нього "національна свідомість... сполучилася з соціальною" [10], тобто ґартувалася його революційна, бунтарська вдача.

Але крамольна діяльність не залишилась поза увагою семінарського начальства. На третьому році навчання він був виключений з учбового закладу. "Четвірка" з поведінки у виданому йому посвідченні позбавляла його можливості вступити будь-куди на службу чи продовжити навчання. Коли батько довідався про виключення сина з семінарії, він вигнав його з дому. Такими суворими були звичаї цієї трудової робітничої сім'ї.

Дальший шлях привів підлітка до славнозвісного Одеського порту, де посеред босяків здобував собі щоденний хліб випадковими заробітками. Михайло надзвичайно бідував, сильно голодував. На ґрунті голодування робив замах на своє життя. Але люди рятували.

Особливо важко було взимку, коли бракувало роботи в порту. Влітку та восени певною мірою виручала Кавунна

гавань [11] на яку надходило чимало овочів та фруктів. Але заробітки були невеликими, оскільки він фізично не відзначався силою.

Тільки через кілька років злиденного існування нарешті доля усміхнулася Слабченку. Він знайшов постійну роботу у палітурній майстерні Клеймана з неймовірною для нього платнею — 10 крб. щомісячно. Не покинув Михайло свою давню мрію — продовжити навчання. Вдень працював, а ночами студіював гімназійні підручники, готуючись до екзаменів на атестат зрілості, й успішно склав їх [12].

Його вже давно приваблювало історичне минуле українського народу і він без вагань вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету (в Одесі).

Отже, скінчилися бідняцькі дитинство і підлітковий вік. Непересічною силою волі, невгамовною жагою знань, надійною підпорою неабияких здібностей виведено Слабченка на світлий шлях здобуття вищої освіти. Але не тільки це хвилювало допитливого юнака, додавало йому жаги в навчальній роботі. Його увагу притягала наче магнітом ідея щодо долі рідної землі, жаданної незалежності України.

У вирі революційних подій

Навчання М.Є.Слабченка в університеті збіглося у часі з передднем та ходом резолюції 1905—1907 рр. У розпалі класових битв пожвавлювалося політичне життя, до якого активно долучалося допитливе, романтичне студентство. Воно не було однорідним, до нього входили і реакціонери, і ліберали, і соціал-демократи, і есери. Але всі бони здебільшого активно виступали на різних сторонах барикад революційної боротьби. Одним з найбільших революційних центрів України була Одеса. Студенти вищих навчальних закладів міста влаштовували збори й демонстрації, під час яких переважно висувалися вимоги академічних свобод. Але під час революції вимоги студентів радикалізувалися, вже висувалися вимоги зміни державного ладу.

У 1903 р. М.Слабченко організував в Одесі студентську групу РУП, що мали свій гектограф, бібліотеку, агітаторів, згодом став членом української студентської громади. Він співробітничав і з студентською організацією РСДРП, розповсюджував її літературу, виконував партійні доручення,

спробував об'єднати студентів українських соціал-демократів з російськими, але через непримиренність російської організації щодо українського національного питання ці наміри не були здійснені. Був також членом української студентської громади, від імені якої виступав на студентських вічах. У 1906 р. осередок РУП було перетворено на організацію УСДРП, в якій він активно працював, вважаючи, що ця партія найбільш повно враховувала інтереси українського народу. До цієї організації входили також І.М.Бондаренко, Палій-Пашенко, Ключе, Г.Чикаленко та інші аж до закінчення університету [13].

М.Слабченку не імпонували насильницькі дії в політичній боротьбі. Він згадував, що під час маївки 1903 та 1905 рр. він бився на барикадах. Але після того, як його двоюрідний брат Кузьменко 1906 р. поплатився життям за революційну діяльність, а другий — Коваль потрапив у заслання, відмовився від застосування насильницьких дій у своїй практичній громадській діяльності. Щодо цього він писав: "Це мене примусило нашорошитись і став обережнішим" [14]. І справді, в найскладніші періоди революційної доби він здебільшого обмежувався службовою, журналістською чи викладацькою діяльністю, не маючи ніякого потягу до політичних посад.

Михайло Єлисейович був також членом одеської "Просвіти", а після її ліквідації організував подібне за змістом роботи товариство "Українська хата", діяльність якого не користувалася великою популярністю.

За участь у революційному русі М.Слабченка двічі виключали з університету (1904, 1905 рр.). Але на захист здібного вихованця ставали професори І.А.Линниченко, С.М.Щепкін та ін. Його відновлювали, і він повністю виправдав сподівання своїх вчителів. За свою першу наукову працю "Селянське питання у законодавчій комісії Катерини II", підготовлену в 1904/1905 учбовому році, він нагороджений срібною медаллю. Його наступна робота "Малоросійський полк в адміністративному та господарському відношеннях" (1908/1909 учбовий рік) відзначена золотою медаллю [15].

Схарактеризуємо більш-менш докладно останню працю, оскільки в ній певною мірою відображені і перспективи дальших студій вченого. 1910 р. М.Слабченко закінчив юридичний факультет Новоросійського університету [16]. Природно, що він написав чимало розвідок саме правового

характеру, до яких належить в основному і дана книга. Але в ній вже відобразився й інтерес науковця до історії народного господарства України — до проблематики, яка згодом стала основною у доробку М.Є.Слабченка.

Історико-юридичний нарис М.Слабченка про малоросійський полк в адміністративному відношенні [17] є ґрунтовною монографією, яка підсумовувала розвідки з проблеми українських та російських учених, і разом з тим є першою спробою схарактеризувати полкове адміністративне життя за часів гетьманщини в Україні.

У першій частині різнобічно розкривається полковий устрій в Україні, характеризуються функції полковника та полкової старшини, сотенного та місцевого самоврядування. Друга частина висвітлює різні галузі суспільного життя: військову, поліцейську, торгівлю і промисловість, земельні справи, полкове судочинство.

Книга відкривається змістовним вступом щодо адміністративного устрою українських земель починаючи з XVI ст. і до визвольної війни 1648—1654 рр. Розкривається поступове запровадження в Україні польського права, в ході колонізації. Основний осередок цього устрою становило староство. Староства були неоднакові за розміром. Невеликі склалися з кількох міст, містечок та сіл. А були й великі. Це, зокрема, стосується староств Задніпров'я, включаючи і Чернігівщину, де розкинулися володіння Я.Вишневецького.

М.Слабченко яскраво показав протистояння старост з міських самоуправлїн, які опиралися старостинській владі. В подібних містах владу (магістрат) очолювали війти. Висвітлюються також стосунки старост з козаками. Розкривається і штат старостинського управління: підстароста (тобто його заступник), суддя, писар. Гнобительська політика польської адміністрації викликала велике незадоволення і городян, і селян, і розореної можновладцями дрібної польської шляхти, і козаків. Відбувалися численні заворушення та народні виступи, які закінчувалися поразкою. Визвольна війна привела, за його визначенням, „до утворення напівсамостійної малоросійської держави і перебудувала життя України за новим масштабом" [18]-

Свої висновки автор підкріплює посиланнями на праці відомих українських, російських та польських істориків М.Грушевського, П.Куліша, О.Єфименко, Г.Раковського, С.Кутшеби, М.Любавського, І.Линниченка, А.Стороженка та ін. Але

закінчує вступ досить ультимативним та однозначним висновком: "Замість старостд з'явилися полки, старосту замінив полковник, старостинський суд дістав притулок у полковницькій канцелярії, кріпак звільнився від поміщика, місто від контролю польського чиновника, козацтво від усякого гноблення, православ'я від унії, Україна від Польщі" [19]. Проте далеко не всі кріпаки були звільнені, гетьман роздавав універсали, що закріплювали села у власність старшині. Місто потрапляло під російських властителів. Не безхмарною була доля і козацтва.

У частині I докладно обґрунтовується полковий поділ гетьманщини. Цьому питанню до М.Слабченка приділялось мало уваги. Цей поділ називався військовим — і все. Автор книги провів велику роботу щодо цього, зіставив точки зору багатьох істориків про входження в 1654 р. Лівобережної України (з Києвом) до складу Московської держави. Він прослідкував функціонування гетьманату на Лівобережній та Правобережній Україні, і дійшов слушного висновку про те, що утворення гетьманщини з її ладом, певним адміністративним поділом відноситься лише до часу з'єднання України з Московською державою. А остаточно територія російської гетьманщини сформувалась у 1711—1733 рр. на території (дореволюційних) Полтавської, Чернігівської губерній та частини Київської [20]. Отже, доходить висновку автор, що територія гетьманщини аж до кінця XVIII ст. увесь час змінювалася.

Разом з тим змінювалися територіальні межі, кількість полків та населення. Наводиться щодо цього великий фактичний матеріал, залучений з різних джерел та наукової літератури. При тому зіставляються різні точки зору на це питання.

Докладно і скрупульозно розглядається полковий устрій, який очолював полковник. Різнобічно характеризується становище цієї особи, якій належала велика влада на території полку — насамперед військова, в також і цивільна, судова. В самій системі гетьманщини важливу роль відігравала рада полковників, із схваленням якої гетьман виносив найважливіші рішення.

М.Слабченко зазначає, що полковниками ставали різними шляхами: як виборним, так і за допомогою призначення. Іноді полковники практикували навіть "підкріплення" обрання старшиною призначенням гетьманом чи царем. Автор зазначав,

що всі сили полку, все полкове населення підкорялося полковнику як своєму вождю, внаслідок чого полковник мав можливість стати повним хазяїном на своїй території [21].

Полковники одержували порівняно невелику державну платню (та й то не стабільно), але мали великий зиск від різноманітних поборів серед населення полку, а також пожалувань землі. Тому вони дуже міцно трималися своїх посад, навіть намагалися їх передати своїм нащадкам.

Полковників підтримували у Москві, бо там були зацікавлені в обмеженні можливостей гетьмана. Полковники під час походів підпадали під командування російських генералів. Централізація, якої добивалися гетьмани, визнавалася російськими властями, але центр, до якого тяжіли полки, поступово зміщувався від гетьманської резиденції до далекого Петербурга. Так поступово внаслідок хитрої політики російського самодержавства згорталася автономія України, Росія дедалі більше захоплювала там владні позиції. Водночас витіснялося самоуправління як в полках, так і в сотнях.

Автор дійшов висновку, що протекційна політика Росії поступово зводила гетьманщину до становища російської провінції. Безліч указів, що видавалися спочатку в Москві, а потім у Петербурзі, утискувала український торговельний обіг і з закордоном, і з Московською державою. З часів Петра і почалося насильницьке впровадження в Україні промислів та заводів, для неї непотрібних, що убивали вільний розвиток місцевого виробництва [22]. Проводилася також суцільна русифікація, в ході централізації економіки впроваджувалися не вигідні для України зв'язки, а також спеціалізація виробництва та торгівлі. Поступово ключові посади займалися російськими чиновниками, що почалося з 1715—1722 рр. і продовжувалося далі.

Після розгорнутої загальної характеристики українського полку М.Слабченко дає докладний опис функцій полкової старшини. Розглядаються різні способи одержання полковницької посади, які регламентувалися спеціальними інструкціями. Поступово обмежувалось право гетьманів знімати полковників з посад, а за Мазепи це право залишилося тільки за російським імператором.

Поступово розширювалися функції полковницького управління. Виникає ціле коло помічників полковника. Йому підпорядковувалися: військове управління — осаули та хорунжі, артилерійське — обозний з його підначальниками,

цивільне — суддя та писар з своїми підлеглими. Обозний — перший чин після полковника, — управляв обозом і артилерією. У відсутність полковника обозний займався усіма справами полку.

Осавул звичайно обирався чи призначався з вихідців шляхетського роду. Він одержував жалування, а часом і певну маєтність (зокрема, млин). М.Слабченко досить непевно та не чітко пише про функції осавула, зазначаючи, що на ньому "лежала... поліцейська служба" і він слідкував "за справністю і чистотою свого полка" під час воєнних дій [23]. Відчувається, що дослідник не володів достатнім матеріалом з цього питання. Адже осавули відали військовою підготовкою козаків, озброєнням і постачанням полку, відправкою козаків для воєнних дій, козацькими списками [24].

Значно докладніше характеризуються справи полкового хорунжого — головного охоронця полкового прапора. Сама назва його походить від великого полкового прапора — "корогви". Він командував загоном, що складався з кращих і заслужених козаків, які охороняли полкову святиню і іменувались значковим товариством (від іншої назви малого прапора — "значок"). Осавул перед походом розсилав посвідки про виступ, указував місце, де повинен збиратись полк, робив огляди та провадив опис озброєння.

До визвольної війни 1648—1654 рр. функції судді виконував сам полковник. За Б.Хмельницького в полках були тільки військові судді, які розглядали непорозуміння поміж козаками. Лише за гетьмана Многогрішного з'явилися судді, які здійснювали свої функції не тільки у війську, а й у містах та селах. При судді були канцелярія і цілий штат службовців. За свою діяльність судді замість платні одержували землі.

Полковий писар завідував діловодством і звітністю у полку, тобто полковою канцелярією. Поступово штат службовців писаря зростав. Найближчий помічник писаря називався реєнтом. Заступники будь-якого чиновника називалися "наказними" (полковником, осавулом, суддею і т.п.).

До XVIII ст. писарі могли походити з різних суспільних станів. До них звичайно ставилися такі вимоги: вміти писати та мати деякі юридичні знання. З розширенням та поглибленням функцій полкового управління зростали вимоги до особи писаря. Вже на початку XVIII ст. писарство стало вибіркоким, а саме з полкового шляхетства. З 1722 р. писар

став одержувати платню, щоправда досить мізерну. Автор наводить конкретні відомості щодо цього. Але, крім державної платні, писарі мали великі прибутки від ведення різноманітних справ [251]

Вищі чини в полку, про які йшлося, складали полковницьку раду. Перші ради виникли в ході визвольної війни 1648—1654 рр. Автор зазначає, що така рада скликала не дуже часто, але розглядала важливі питання. Вона здійснювала певний громадський контроль за властями, сприяла викоріненню їх сваволі. За допомогою рад певною мірою підтримувалось демократичне начало в житті полків.

Ради полку були дорадчими установами при полковниках. Тільки у відсутність полковника можна вважати раду розпорядчою інституцією. За царювання Петра I полковницькі ради були скасовані. З 1722 р. в Україні з'явилися установи, побудовані за російським зразком, зокрема у полках — полкові присутствія, що складалися звичайно з головуючого полковника! обозного та писаря як секретаря. Засідання відбувалися щоденно, на них вирішувалися усі поточні справи полку. Присутствіє давало вказівки полковій канцелярії, яка їх здійснювала.

Автор зауважує, що насаджуваний російськими властями бюрократизм у гетьманщині не одразу порушив основи самоуправління. Заміна старих порядків російськими здійснювалась вельми енергійно, але не без боротьби. "Новому ладові довелося довго воювати з містами, сотнями і селами, воювати з народом" [26].

Наступний розділ монографії має досить дивну назву: "Помічники, непідлеглі полковнику". Виникає резонне запитання, як можуть помічники не бути підлеглими начальникові. Справа в тому, що зміст розділу зовсім не відповідає заголовку [27]. Насправді йдеться не про помічників, а про енергійних конкурентів української адміністрації, що настійливо домагалися власного владарювання в Україні. Це були різні російські воєводи, коменданти. Ще за часів Б.Хмельницького в Україну на запрошення місцевих властей прийшли російські воєводи з відповідними військами під приводом допомоги в боротьбі із зовнішніми ворогами України. Дедалі кількість російських військ збільшувалася уже навіть без їх запрошення. Російських комендантів було введено в усі більш-менш великі міста України разом з російськими гарнізонами. Коменданти засіли у фортецях,

полкових містах. Обтяжливим для України було продовольче та фуражне постачання російських військ, розташованих на її території.

Військові справи поступово переходили у компетенцію винятково воевод та комендантів. Спочатку російські солдати займалися будівництвом та ремонтом фортець, але згодом їх замінили українські козаки під наглядом і командуванням московських інженерів та воевод.

В Україні воеводи переважно виконували військові функції. При кожному з них було від 200 до 3000 військових. Безпосередньо підлягали київському воеводі — бояринові. У разі потреби безпосередньо зверталися до царя. Мали вони також зносини з гетьманом, полковниками та містами, найретельніше спостерігали за станом відданих ним під нагляд полків та міст і доносили все у Москву.

Поступово запроваджуються московські порядки, полковників та місцеву владу відтісняють не тільки у військових справах, а й в інших галузях місцевого життя, на що з місць надходило чимало скарг. Після заміни воевод комендантами з їх боку провадилась та ж сама політика. Зловживання полкових властей давали їм можливість відігравати роль контролюючого органу. Заступництво російських військових кіл створювало їм повну свободу дій. Навіть гетьман та енергійні полковники не могли порозумітися з комендантами.

Згодом коменданти поступово замінили полковників. Спочатку російський уряд почав призначати полковниками росіян, зокрема це стосувалося комендантів, які порівняно тривалий час перебували в певному полку. Справа так активно посувалася вперед, що до кінця 1724 р. залишилося тільки два полковника-українця — лубенський і прилуцький, інші були зміщені присланими комендантами [28].

М.Слабченко дійшов цілком слушного висновку про роль комендантів — цих "помічників" полковників — у згортанні української автономії. Вони не тільки знеособили полковників, а й остаточно доби́ли владу гетьманів, — стали, так би мовити, мостом між Україною і Росією на шляху заміни українських порядків загальноімперськими.

У розділі виділено ще дві суспільні категорії у полку, що безпосередньо не підлягали полковому управлінню. Це компанійські ("охотницькі", тобто добровольницькі) полки, які були призначені для здійснення поліцейських функцій як

серед цивільних, так і військових на території відповідних адміністративних одиниць. Ці полки були у безпосередньому підпорядкуванні гетьману. Автор наводить відомості про кількість та чисельність полків на різних історичних етапах, і досить реалістично характеризує діяльність цих специфічних військових підрозділів, відзначаючи, що наділені довір'ям гетьмана, "охотники", мордуючи населення, дратували і полкові власті. Скаржитись на "охотників" було марно. Втручання компанійців до полкового управління було таким великим, що старшина просила розпустити відповідні полки, які не стільки допомагали, скільки заважали веденню полкових справ. Але вдалося тільки певною мірою скоротити число компанійських козаків.

На закінчення розділу характеризується роль стану духовенства у полковому житті. Духовенство і козацтво у Гетьманщині тісно перепліталися між собою як рівні та привілейовані стани. Священнослужителі втручалися у справи полку, брали активну участь у політичному житті. Загострення відносин духовенства з полковою адміністрацією, зокрема з суддями, викликалося втручанням церковників у судочинство (в питаннях перелюбства та вбивства), одержанням з цього великих прибутків. Духовенство також опікало народну освіту та нужденних.

У загальному висновку з цього досить строкатого розділу автор доводить, що до кінця XVIII ст. перебудова в Україні дійшла до того, що українські полкові правління нічим не відрізнялися від російських повітових правлінь і залишалися національними тільки за найменуванням. Так доходила до свого кінця автономія України у складі Російської держави. З точки зору історичної науки заслуговує схвалення те, що автор подає правові категорії в розглянутому розділі (як і у всій монографії) не в статичній, а у їхній зміні залежно від конкретно-історичної обстановки.

Окремий розділ присвячується сотенному та місцевому самоуправлінню. Сотні являли собою частини полкової території різних розмірів. Сотенні установи — це сотник з старшиною та відповідною канцелярією. Ці установи відповідали типу генеральних чи полкових. За образним висловленням Слабченка "вища, полкова і сотенна влада в Малоросії — ряд концентричних кіл, в яких найменшого радіусу була сотня" [29]. Крім обрання та призначення сотників, ця посада передавалась у спадщину чи навіть як

посаг за дочкою. Сотник мав чимало обов'язків, але небагато прав. На нього переважно покладалися виконавчі функції. Безпосереднім помічником сотника був сотенний отаман, що розв'язував різні справи за вироком сотника. Курінний отаман займався військовою справою у сотні.

Міста і села за гетьманщини користувалися самоуправлінням. Але із скороченням автономії відбувалося падіння самоуправління, що замінялося підлеглистю. Отже зростала залежність міщан та посполитих від сотенних та полкових властей.

Українські міста та містечки ділилися на привілейовані — магістратські та непривілейовані — ратушні. У XVII ст. формальна відмінність між ними не відчувалася. Однак після Полтавської битви посилювалося підкорення міст полковим та сотенним властям.

Таким чином, у XVIII ст. магістрати потрапили під сильний тиск полкових властей. Поступово старшина підпорядковувала собі магістратсько-ратушне начальство. Формально не порушуючи самоуправління міст, вона зовсім не рахувалась з ним. Отже, ці самоуправління втрачали свою свободу. До того ж, полковники та сотники всіляко домагалися проведення до органів самоуправління своїх кандидатів.

Автор навів коротку характеристику міського населення, що поділялося на реєстрових міщан та цехових. До першої категорії належали власне міщанство та купецтво. Міщани мали право володіти землею, що відкривало можливість проникати у шляхетство. Війти — голови магістратів та ратуш — звичайно призначалися довічно, а урядники обиралися на короткий строк і не встигали набути необхідного впливу. Полковники роздавали своїм підлеглим землі, що належали місту, скорочувалося число вільного населення міст.

Вагому частину населення міст складали ремісники, що об'єднувалися у цехи — старовинні корпорації, що керувалися німецьким правом. Ремісничі общини були тісно пов'язані з братствами — винятково релігійними об'єднаннями. Звичайно, релігійні завдання висувалися і перед цехами. Але братства складалися з представників різних суспільних верств, а цехи — винятково професійних ремісників. Автор, використовуючи різноманітні джерела, робить порівняння специфіки цехів Лівобережної та Правобережної України.

Спочатку цехові організації санкціонувалися старостами, а згодом полковниками. З 1654 р. цехові привілеї підтвер-

джувалися і московським урядом. Тісним був зв'язок цехів з церквою. Цехові брали участь у виборах священників та дяків, оздобленні церков, в улаштуванні храмових свят тощо. Взагалі церковнослужителі обиралися населенням.

Так само, як і духовенство, в Україні обиралися і ктитори (церковні старости). Оскільки старшина виступала на захист православ'я, то найчастіше ктиторами були полковники та сотники.

На закінчення розділу автор зробив висновки про розвиток відносин між міським та сільським самоуправлінням, з одного боку, та полковими урядниками — з другого. Загальна тенденція була такою: дедалі посилювалось гноблення цих самоуправлінь полковниками, які захоплювали в свої руки і міське господарство, і всю владу в містах [30]. Так виявлялася у конкретних справах централізаторська політика, що йшла з Росії.

Досить докладно М.Слабченко характеризує полкову канцелярію: як управлінську установу і як важливе осереддя історичних джерел. В цій канцелярії концентрувалося усе діловодство полку, а очолював її полковий писар, "під командою" якого перебував цілий штат службовців. Канцеляристи одержували офіційно невелику платню, але мали величезні прибутки від укладання різних угод, розв'язання справ для населення.

Автор аналізує різні види документів, які надходили до полкової канцелярії, а також виходили з неї. Для XVII ст. найпоширенішу письмову форму становив універсал, який давали не тільки гетьмани, а й полковники для виконання своїми підлеглими. У XVIII ст. універсал поступово витісняється з полкового обігу, залишаючись прерогативою гетьмана. На перше місце поступово висувався "ордер" різноманітного змісту. На жаль, автор не роз'яснює, що це власне наказ вищестоячого начальства нижчестоячій ланці. Якщо "ордер" являв собою розв'язання якогось питання, порушеного підлеглими органами, то він називався указом. Полкові власті з генеральними установами, а сотенні з полковими зносилися за допомогою "репортів". Якщо у репорті містилось якесь прохання, запит поради, вказівки, як діяти в тому чи іншому разі, репорт діставав назву "донесення". Терміни "репорт" та "донесення" Слабченко вважав за рівнозначні. Рівнозначні установи зносилися поміж собою за допомогою "променорій". Автор не пояснює зна-

чення цього не дуже поширеного латинського терміна, який означає "для пам'яті". Такий документ в широкому ужитку дістав назву "пам'ятної записки". До офіційних паперів належала "інструкція", яка давалася в особливих обставинах, у термінових справах управління. При Апостолі різні інстанції обмінювалися "листами" [31].

Звітність, зазначає Слабченко, у Гетьманщині особливим розвитком не відзначалася. Вона з'явилася з часу Мазепи. Не було встановлено ні строків, у які подавалися звіти, ні плану, не було і чіткого розуміння необхідності звітності. Постійною була тільки звітність полкових судів. Закінчується розділ розглядом підпорядкування різних інстанцій, службових осіб по горизонталі та по вертикалі. Якщо стосовно полкових властей відповідні канцелярії трималися як з рівними, стосовно міст — як з підлеглими, то щодо воевод-комендантів і компанійців полкові канцелярії прагнули до рівності. З "охотниками" зрівняння вдавалося, воеводи-хоменданти ж придушували полкові канцелярії і ті вельми часто потрапляли у безпосередню залежність до російських властей. За Румянцева полкові канцелярії стали власне передавальними, виконавчими органами Російської імперії.

Наприкінці автономії України полкові та сотенні канцелярії виконували тільки те, що їм наказували російські військові чини, які перебували у полках та гетьманській резиденції, чи власті Петербурга [32].

На такій песимістичній ноті закінчується частина I, засвідчуючи фактичний кінець українського полку як адміністративно-територіальної одиниці автономної України у складі Російської держави.

У частині II розглядаються різні напрямки діяльності українського полку: військові справи, поліцейські функції, торгівля та промисловість, земельні справи, полковий суд. Значна увага приділяється військовій справі, яка покладалася насамперед на старшину та козацтво. На підставі зіставлення позицій різних авторів висловлюється авторська думка щодо походження козацтва. Козаки були переважно захисниками полкової території. Вони мали власні ділянки землі та добре озброєння.

Складаючи близько 1% населення полку, козацтво виконувало найрізноманітніші військові повинності, охороняючи свою територію. Про військову небезпеку повідомляли і міські общини. Влаштовувалися спеціальні спостережні пункти. На-

селення полку з своїх коштів закупало гармати, озброєння, брало участь в ремонті та обладнанні фортець.

Утримання російського війська вкрай розорювало українські міста. Військовий рівень українських полків занепадав. Вони використовувалися російським командуванням, так би мовити, для чорнової роботи. Нескінченні походи, поліцейська служба з наказів полковників тяжко відбивались на козаках, багато з яких, що колись так пишалися своїм званням, тікали у міста та села, ставали міщанами чи навіть посполитими. Такою була ситуація в українському війську на кінець гетьманщини [33].

У розділі "Поліцейські справи" Слабченко розглядає широкий комплекс не тільки власне поліцейських функцій, а взагалі внутрішньополітичних питань полкового життя. До адміністративно-поліцейських обов'язків полкових властей безумовно належали підтримання громадського порядку в полку, боротьба проти порушень закону. Але, крім того, московська влада ставила перед полковою завдання затримувати втікачів з Росії. Це стосувалося як переважно селян, так і дезертирів з російського війська. Придушувались військами народні заворушення. Полкові власті запрошували для проведення репресивних дій і російські війська, жорстокістю яких лякали населення.

Пожежну справу автор відносить до функцій "пожежної поліції", яку очолював спеціальний отаман. Безпосередній здійснювали боротьбу з вогнем цехові, міщани, селяни. Про пожежі сотники доносили полковій канцелярії, а остання — генеральній. З'ясовувались причини пожежі.

Розглядаються питання будівництва, спорудження та підтримання в належному стані шляхів сполучення, мостів, гребель та ін. Споруди зводилися вільно, за бажанням самих будівничих, хазяїв. Відповідальність за ці шляхи та різні водні споруди покладалася переважно на магістрати й ратуші.

Пошта утримувалася за рахунок міст та містечок. Для забезпечення цієї служби на населення накладалася спеціальна поштова та підводна повинність. Обтяжливі обов'язки, пов'язані з функціонуванням пошти, викликали суперечки між полковою канцелярією та містами: кожна сторона намагалася позбавитись цієї служби.

Полкові власті порівняно мало уваги приділяли питанням охорони здоров'я населення. Московський уряд постійно давав

вказівки про організацію боротьби з чумою та іншими епідеміями. Під час спалаху чуми 1771—1772 рр. київський магістрат організував боротьбу з хворобою досить раціонально. Будинки ділилися на сотні та десятку, на чолі яких стояли сотські та десятські, які відповідали за перебіг хвороби на своїх ділянках [34].

Лікарняну службу полку очолював полковий лікар, якому допомагав циліурик (фельдшер). Але таких працівників у полках здебільшого не вистачало. За чистотою в містах та містечках слідкував "отаман городовий". Отамани слідкували, щоб різники не забивали хворої худоби та не продавали б здохлятини. Висвітлюється діяльність лікарень (за тогочасним визначенням "шпиталів"), благодійних закладів.

Гетьмани, шляхетство та інші стани України дбали про освіту населення. Діти міщан та селян обмежувались переважно нижчою від духовенства освітою. Старшина та шляхта посилали своїх нащадків до колегіумів, зарубіжних університетів, клопотали про влаштування вищої школи у гетьманщині.

Взаємовідносини між полковими правліннями та духовенством були досить приязними, оскільки православ'я вельми поважалося українським народом. До того ж, церковники допомагали світським властям у підтриманні порядку в полку, особливо щодо стану моральності. За образним висловленням деяких істориків, церква являла собою певною мірою свого роду поліцію нравів[35].

Невеликий, але змістовний розділ у книзі присвячується торгівлі та промисловості. У перші роки після входження до Росії зовнішня торгівля України проходила досить вільно. Але згодом українські власті були зобов'язані слідкувати за зовнішньою торгівлею: чим торгувати дозволяти, а чим забороняти. Полки, що межували з Росією, зобов'язувалися не допускати вивозу з України тютюну та вина, щоб не завдавати збитків царській монополії. На польському кордоні торгівля йшла інтенсивніше. Надходило чимало указів, що забороняли вивіз хліба, вина, волів тощо. Боротьба з контрабандою покладалась на козаків.

Досить значного розмаху набула внутрішня торгівля. Систематично діяли ярмарки, споруджувалися гостинні двори, обладнувалися "важниці" — терези, що слугували певним еталоном ваги. Обстоюючи інтереси церкви, старшина забороняла торгівлю до закінчення вранішнього богослужіння.

Кримінальні справи, пов'язані з торгівлею, розглядали безпосередньо полковник та його помічники.

На користь полковників та полкової старшини збирались різноманітні мита та податки. Крім того, була ще індута — платня за в'їзд на полкову територію і евента — за виїзд. У XVIII ст. були спеціальні збирачі всілякої данини з торгівлі, яким допомагали спеціально виділені козаки.

По містах та містечках значного поширення набуло ремесло, працівники якого об'єднувалися здебільшого у цехи, про які вже йшлося вище. Значне поширення виробництва сталося за Петра I. Полкам доручалося створювати кінні заводи. Дбаючи про розвиток вовняних фабрик, імператор наказував розводити овечі отари.

Традиційним на Україні було селітроваріння, а також виготовлення пороху. Росія вимагала розширення цього виробництва. До 30-х рр. XVIII ст. відповідні підприємства були виведені з відання полкових канцелярій і безпосередньо підпорядковувались імперським структурам.

Досить поширеним в Україні було тютюнництво, але розводилися переважно невисокі сорти. Царський уряд вимагав запровадження цінних зарубіжних сортів. Подібні нововведення мали місце і в деяких інших промислах.

Досить складною була ситуація у винокурінні. В цьому виробництві виявлялося суперництво козаків, магістратів, а також російських казенних шинків. Облік осіб, що займалися винокурінням, вела сотенна старшина.

На жаль, важливий розділ про торгівлю та промисли є досить фактографічним, позбавленим узагальнюючих висновків.

Земельні справи в книзі розглядаються не з точки зору сільськогосподарського виробництва, а як нарис, що характеризує особливості земельної власності. Відзначається значне поширення наділення землею за військові заслуги. Такі функції були притаманні полковникам, які мали навіть відповідний фонд. Земельні ділянки надавалися в основному таким полковим чинам, як хорунжі, судді, писарі, осавули та їхні помічники. Якщо змінювався на посаді полковник, новий міг відібрати землю у якогось чина.

Значного поширення набуло осадництво на ще незайманих землях. Заселення їх було вельми вигідним для полковників, оскільки із збільшенням населення зростали полковницькі доходи. Іноді давався цілеспрямований дозвіл

на певну ділянку для спорудження млинів, зокрема водяних. У зв'язку з земельною власністю виникало чимало всіляких непорозумінь, суперечок. Для їх розв'язання виділялися спеціальні полкові канцеляристи — ревізори.

Полкова канцелярія ретельно слідувала за переходом маєтності від одного шляхтича до іншого. Полковники вимагали, щоб під час купівлі-продажу земельних ділянок були присутніми достойні люди. Значна увага приділялась справам про розмежування ділянок земельної власності. Автор наводить яскраві приклади різних непорозумінь, пов'язаних із земельною власністю (с. 289—291). Земельні справи розглядаються винятково як правові. Виробничі питання зовсім не порушуються.

Значна увага в книзі приділяється полковому суду. Автор зазначає, що період 1648—1709 рр. характеризується активною самодіяльністю гетьманщини. А далі, після викриття Петром І сепаратистських намірів гетьмана І.Мазепи, різкого скорочення автономії України аж до цілковитого усунення цієї автономії (1709—1782 рр.), був "період жалюгідного животіння всієї країни" [36]. Це саме стосувалося і українського суду. Розглядаються різні аспекти історії цієї установи.

Полкові суди виникли під час визвольної війни 1648—1654 рр. Спочатку суд чинив сам полковник, підбираючи собі помічників. Згодом виділявся спеціальний чиновник — полковий суддя, який здійснював правосуддя від імені полковника. Суддя обирався полковою старшиною. Здебільшого засідання суду проходили публічно, за участю місцевої громадськості, а також переважно у святкові дні, під час ярмарок. Ця обставина полегшувала знаходження свідків. Суд збирався у різних місцях: у будинку полковника, в ратуші, магістраті. Певною мірою це залежало від характеру справи. Так, якщо необхідним було чітке засвідчення судових документів, засідання відбувалися у канцеляріях (ратушній чи магістратській і т.д.).

Клопоталися за засуджених до смертної кари ("на горло") звичайно священики та монахи. Таке заступництво було не безкорисливим. Якщо засуджений був помилований, він сплачував за це, або йшов відробляти на користь своїх рятівників. Після 1709 р. таке заступництво поступово замінюється проханнями окремих впливових осіб, переважно російських вельмож в Україні, які часом чинили справжню сваволю.

На початку XVIII ст. судочинство в Україні дедалі більше набуває рис, схожих з російським. Активно функціонує становий шляхетський суд. А селян судить сам власник. У міщан були ратушні та магістратські суди, у духовенства — консисторський, у козаків — полковий та сотенний.

М.Слабченко зробив цікаве спостереження щодо характеру судового діловодства. Якщо в XVII ст. записи велись зі слів тих, що виступали, а судові документи відзначалися живістю викладу, то в наступний період уже панували сухі відповіді на поставлені судом запитання [37].

Справи межування перебували у компетенції підкоморських судів. Повсюдно доручення суду виконував спеціальний урядовець — возний, що обирався із заможних верств населення. Він вручав повідомлення про виклик до суду, виконував рішення суду щодо введення власників у володіння маєтністю, приводив свідків до присяги, засвідчував побиття тоща

Таким чином, автор переконливо показав еволюцію українського судочинства протягом майже півтора століть за гетьманщини.

На жаль, змістовна, багата різноманітним матеріалом книжка не має окремого підрозділу висновків з усього тексту.

Проте, автор дотримувався доброї традиції вітчизняної історіографії: у додатку наведено ряд документів, які конкретизують його власний виклад. При тому, в книзі вміщено покажчик до додатків, зі сторінками тексту, до яких відносяться певні документи. Додатки можна використовувати як невеличку хрестоматію з історичних джерел. Крім того, порівняння відповідного документа з авторським текстом дає можливість познайомитись з творчою лабораторією М.Слабченка, усвідомити, як конкретно він використовує та інтерпретує історичне джерело. Розглянемо як ілюстрацію тільки один приклад. На с. 259 висвітлюється клопотання властей про відкриття ярмарків в Україні в XVIII ст. після їх тимчасової заборони внаслідок епідемії. В тексті самої праці Слабченко узагальнено розкриває хід клопотання. Сотенна канцелярія через полкову зверталась за дозволом до Генеральної військової канцелярії, повідомляючи про вигоди, які міг би одержати з цього український скарб. Генеральна канцелярія, в свою чергу, зверталась до Канцелярії малоросійських зборів. Одержавши відповідні відомості, що заслуговували схвалення, вона надсилала ордер до відповідної полкової канцелярії "о битії... ярмонку". На

підставі подання Генеральної канцелярії дозвіл підписував гетьман. Отже, тут дається досить формалізована процедура. Щоб її конкретизувати, автор у додатку "Листування з приводу відкриття в Китайгородській сотні ярмарку" (с. 421—424) наводить клопотання ("доношеніє") полтавського полковника А.Горленка від 30 червня 1753 р. про бажаність проведення у м.Китайгородці ярмарків на день Різдва св.Іоана Предтечі. Далі йдуть довідки військових канцеляристів, щодо проведення в минулому ярмарків у Китайгородській сотні.

У рапорті Генеральній військовій канцелярії від 20 вересня 1753 р. полковник А.Горленко пояснював, що Китайгородський ярмарок відмінено, оскільки був заборонений пропуск купцям через містечкову лінійну заставу. А ярмарок відбувся у Царичанці. Пропонувалося проводити Китайгородський ярмарок в день Різдва св.Іоана Предтечі, а Царичанський після нього — на день святих апостолів Петра і Павла. В листі до Генеральної канцелярії від 11 жовтня 1753 р. гетьман К.Разумовський погодився з цією пропозицією.

У подібному плані виділялися автором й інші додатки.

Про невпинну роботу Слабченка над темою свідчать змістовні додатки до певних сторінок монографії (с. 424—436), де він роз'яснює свої позиції з ряду питань, веде полеміку з попередниками, вводить новознайдені джерела та матеріали.

Можна зробити певні висновки щодо цієї видатної, ґрунтовної праці. Безумовно, в ній чимало недоліків [38], але, на наш погляд, вони не є визначальними.

Автор подає широку картину життя України з середини XVII до кінця XVIII ст. (і не тільки його правового аспекту). Залучаючи широке коло джерел та літератури, він уміло зіставляє різні точки зору з порушуваних питань, висловлює свої власні міркування. Важливою позитивною рисою книги є те, що всі зображувані явища розглядаються у розвитку, з простеженням змін, що відбувалися. Звичайно, помітне певне замилювання порядками гетьманщини. Але це можна пояснити як молодістю та малодосвідченістю дослідника, так і впливом розгортання національно-визвольного руху під час написання та опублікування праці. Переконливо показано невпинне згорання автономії України в умовах настирливого тиску російського самодержавства. В монографії конкретно і переконливо показується свавілля російських воєначальників та чиновництва в Україні. Щодо цього сюжету праця М.Є.Слабченка стоїть далеко попереду чисельної радянської історичної

літератури, в якій під приводом віковичної дружби російського та українського народів значною мірою змазувалися страхиття владарювання Російської імперії над Україною.

Внаслідок того, що М.Слабченко був засуджений за процесом "СВУ", "Малорусский полк в административном отношении", як і інші праці історика, перебував протягом тривалого часу у спецфонді. А це означало, що на відповідну книгу не можна було посылатись дослідникові.

Особливо близькою за темою до монографії М.Слабченка є книжка В.Дядиченка "Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.", який виділяв такі розділи: "Полкове управління", "Сотенна і сільська адміністрації", "Суд та судочинство", які перекликаються з відповідними розділами "Малоросійського полку" М.Слабченка. До честі В.Дядиченка, слід відзначити, що в історіографічному огляді він згадає праці М.Слабченка, але характеризує їх однобічно, в негативному плані, представляючи вченого як націоналіста. У самому ж тексті посилань на "Малорусский полк" немає. Однак, підрозділи, в яких йдеться про полкову старшину в книжках М.Слабченка та В.Дядиченка, досить схожі [39]. Щоправда, Слабченко характеризує полкову верхівку у такій послідовності: обозний, осавул, хорунжий, суддя, писар, наказна старшина, а Дядиченко в такій — обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий. При висвітленні характеру сотенної, міської та сільської влади Слабченко робив наголос на самоуправлінні відповідних населених пунктів, а Дядиченко — на класовому складі та майновому становищі правлячої верхівки [40]. А конкретний матеріал є вельми подібним.

Докладно обидва автори (особливо В.Дядиченко) висвітлюють розвиток судової справи на гетьманщині [41]. У подібному плані вони розкривають процедуру судового дійства. Але обмежуючись початком XVIII ст. Дядиченко наводить значно більше конкретного матеріалу, ніж Слабченко. Перший дослідник не без підстав наголошує на тому, що в досліджуваній ним період в Україні не були поширеними російське право і російський судовий устрій, а існувала власна судова система. Слабченко ж, доводячи досліджуваний ним період до кінця XVIII ст., концентрує увагу на тому, як українська судова система поступово згорталася російськими правителями, замінювалася характерним для усієї Росії порядком судочинства.

Але обидва слушно відзначають втручання російських військових та чиновників в Україні до судової практики. В обох книгах, наприклад знаходимо ідентичний опис такого факту. У 1712 р. прилуцьким судом за крадіжки був засуджений до смертної кари через повішення Гавриленко. Як тільки злочинця було виведено з ратуші, граф фельдмаршал Б.Шереметев, що тоді перебував у Прилуках, наказав відпустити Гавриленка та інших злодіїв, що сиділи в ув'язненні [42]. Характерно, що автори посилаються на архівні матеріали зібрання Ю.Лукашевича (ВР колишньої ДПБ СРСР). Оскільки М.Слабченко першим опублікував цей архівний матеріал, Дядиченкові слід було послатися на відповідну книгу. Але внаслідок наведених вище обставин такого не трапилося.

Та повернемося до висвітлення життєвого шляху М.Слабченка після закінчення ним Новоросійського університету.

Палкою мрією М.Слабченка після закінчення університету було прагнення присвятити себе науковій діяльності. Великі успіхи у навчанні, зокрема створення розглянутої вище ґрунтовної монографії про малоросійський полк давали всі підстави університетському начальству рекомендувати молодого вченого готуватись до одержання професорського звання. А ця процедура була пов'язана з закордонним відрядженням для поглиблення знань. В 1911—1912 рр. він перебував у науковому відрядженні, навчаючись у Школі права Паризького університету. На жаль, відомостей про цей період у житті історика дуже мало. В автобіографії 1930 р. Слабченко зазначає, що в Парижі підтримував революційні зв'язки з емігрантами Бучинським, Жолткевичем, Михайловим, Федоруком, Чинарським, Чуйком та ін. Брав участь у заснуванні Міжнародного товариства недержавних народів. Водночас виявляючи конспірацію, домагався того, щоб його прізвище не фігурувало в документах організації, оскільки це загрожувало його становищу як стипендіата університету. Працював там через Сіменса та латишку Іванову, в якій зустрічався з деякими французькими соціалістами. Слабченко припускав, що саме ці стосунки стали причиною його дострокового відкликання з Франції та призову до армії [43].

Після повернення з військової служби до Одеси вчений читав приватні лекції, працював бібліотекарем. З великими труднощами він влаштувався до одеського управління державного контролю. Але як "політично неблагонадійний" змушений був врешті-решт відмовитись від державної служби.

В цей же час він працював над книгою, присвяченою гетьманщині, друкував наукові праці в "Записках Одеського бібліографічного товариства", "Записках" Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [44].

Під час складання магістерських екзаменів був мобілізований. Пройшов всю війну в 166-у Рівненському полку. Мав ордени та чини [45]. Дослужився до капітана. Офіційно не піднімався вище посади батальйонного командира, але фактично в 1915—1916 рр. командував полком. На галицькому фронті був отруєний газами, кілька разів поранений, тяжко контужений. Внаслідок зради офіцера Левицького було розкрито підготовку революційного виступу в армії. У цій підготовці брав участь й М.Слабченко. Тільки вибух лютневої революції врятував його від смертної кари.

Революційна обстановка запалює Михайла Єлисейовича на активні політичні дії. Падіння самодержавства він розглядав як важливу передумову до самовизначення українського народу. Бойовий офіцер з головою поринув у вир політичних подій, брав активну участь в організації рад солдатських депутатів, певний час головував у раді 9-го корпусу II армії, працював у дивізійному комітеті.

Революція відкрила для Слабченка можливість продовжити освіту. Як фахівця з вищою юридичною освітою його направлено до Військової юридичної академії, курс якої він закінчив на початку 1918 р. Перебуваючи у Петрограді, він відновлює безпосередні зв'язки з відповідною організацією УСДРП, примкнув до групи Є.Нероновича.

Після закінчення академії, повернувся до Одеси і демобілізувався. Вченому пропонували високі посади в Генеральному секретаріаті, але він відмовляється від них, оскільки вважав Центральну Раду організацією "м'яких душ і сентиментів" [46].

В Одесі М.Слабченко зблизився з більшовиками, співробітничав з більшовицькою фракцією у раді. За його участю виходили "Известия Одесского исполнительного комитета", "Голос революции", "Революционный вестник". В цих виданнях він здебільшого виступав у ролі провідного фахівця-юриста та військового оглядача. За дорученням голови більшовицької фракції Ради робітничих депутатів П.І.Старостіна, він розробляв проект створення Червоного козацтва — першої спроби утворення регулярної робітничо-селянської армії в Україні.

Інтерес викликають свідчення Слабченка про безчинства в Одесі лівого есера М.А.Муравйова, що перейшов на бік Радянської влади, та стояв на шовіністичних позиціях, прикриваючись тим, що дістав повноваження від самого Леніна. Це саме стосувалося й екіпажу крейсера "Алмаз", на якому перебував Одеський ревком, а загін з крейсера брав участь у вуличних боях проти військ Центральної Ради. Але революційні матроси не дуже чітко розбиралися, хто їхній ворог. Слабченко резюмував: "По-українському лякались говорити" [47].

Все це охолодило його симпатії до більшовиків, які у 1918 р. дотримувалися великодержавних поглядів. Він знову приєднався до одеської організації УСДРП, яка була настроєна дуже націоналістично. З приходом німців тероризована "Алмазом" організація УСДРП легалізувалася, як і російські меншовики. Слабченко працював редактором газети "Вільне життя" місцевої організації УСДРП, вів агітацію серед кайзеровських військ, які окупували 1918 р. Одесу, виступав проти незаконного, на його думку, гетьманського режиму, зазнавав за це переслідувань і навіть ув'язнення.

Слабченко не погодився на пропозицію голови уряду Директорії В.Чехівського зайняти посаду міністра юстиції. Він роз'яснював населенню, які біди українському народові несуть денікінська та французька окупації, відзначав вади новоявлених проводирів Григор'єва, Тютюнника та ін.

В газеті "Вільне життя", якою фактично керував, він розгорнув кампанію проти гетьмана, а також виступив із статтями проти німців та гетьманських міністрів, за що накладались на газету штрафи й Слабченка було притягнуто до суду.

М.Слабченко згадував, що гетьманські неподобства знову зблизили його з більшовиками, з якими комітет УСДРП вступив у контакт через Литвинцева. В репортерській кімнаті "Вільного життя", в "Українському клубі" було влаштовано більшовицькі явки. Організація УСДРП готувалася виступити проти гетьманщини, у зв'язку з чим гетьманський уряд розпочав арешти. Був заарештований і Слабченко. Повстання врятувало його. Повсталі селяни і залізничники робітники гнали німців, а разом з ними і гетьманців.

Незабаром в Одесу вступили французи, а розпоряджалися в місті власне російські офіцери. Слабченка усунули від викладання в реальному училищі та гімназіях. У таких

складних умовах українські соціал-демократи та есери вирішили об'єднатися у блок для спільної боротьби не тільки з прихильниками "єдиної-неподільної", а й головним чином з французами. М.Слабченко разом з проф. Гордієвським написали дві відозви французькою мовою до окупаційних військ. В міру того як французи утрачали свої позиції, вони шукали підтримки з боку українського національно-визвольного руху. Спочатку вони прагнули до відродження гетьманату, на відповідну посаду висували кандидатури офіцера-п'янчужки Анзовського і колишнього російського поміщика Котова-Конашевича. Слабченко взяв участь у викритті цих авантюристів, які не мали нічого спільного з Україною. Тоді французи зробили спробу виставити кандидатом у президенти французького генерала, з якої також нічого не вийшло. Незабаром французи були вигнані з Одеси.

В лютому 1919 р., після поразки Директорії, лівий есер М.О.Григор'єв визнав радянську владу і був призначений командиром бригади Червоної Армії. У квітні 1919 р., після визволення Одеси, був призначений начальником 6-ої дивізії [48]. М.Слабченко свідчив, що на той час в Одесі Григор'єв ніяк себе не проявив. А його сподвижник Ю.Тютюнник виявляв антисемітські тенденції, обіцяв різати євреїв. Під час розпочатого у травні 1919 р. повстання, очолюваного Григор'євим (Тютюнник був у нього начальником штабу), як свідчить Слабченко, у місті розпочалися погроми. Григор'євці обібрали кооперацію. Слабченко ходив до Тютюнника клопотати про оборону майна Дніпросоюзу (кооперативної організації).

Українські соціал-демократи з'ясовували ставлення до григор'євського руху. М.С.Слабченко різко виступав проти григор'євщини, називаючи її погромницьким рухом. Українські соціал-демократи та есери в Одесі демонстрували своє невдоволення ганебними вчинками Григор'єва, з даного приводу випустили навіть листівку [49].

Саме під час громадянської війни М.Слабченко несподівано відійшов від політичної діяльності, фактично вийшов із УСДРП. В автобіографії він наводить як привід до цього отруєння есерами його найближчого друга Темпицького. Як нам здається, здібний учений, який добре розбирався у рафінованих ходах брудної політики, зневірився в слушності дій будь-якої сучасної йому партії та вирішив присвятити себе цілком справі вищої школи та науки. Це було

благородне рішення: у міру своїх здібностей і сил працювати для блага рідної України на відповідальній та почесній ділянці життя.

На ниві підготовки кадрів української інтелігенції та дослідження актуальних проблем історії України

Ще в 1918—1919 рр. М.Слабченко викладав історію в одеських гімназіях та деяких інших середніх учбових закладах. Як свідчить його колишня учениця А.Лавріненко, його уроки були цікавими, змістовними. Він намагався прищепити учням інтерес до історії України, спілкувався з своїми вихованцями не тільки на уроках, а й позаучбовий час [50].

М.Є.Слабченко проводив наукову та науково-організаційну роботу. Він брав активну участь у створенні в Одесі українських Фребелівського (для підготовки вихователів дошкільних закладів) та Театрального інститутів, якими керував до 1923 р. Перший згодом був перетворений на дошкільний факультет Одеського інституту народної освіти, а другий — став драматичним факультетом театру музичної драми.

З початку 20-х рр. він працював приват-доцентом з російської історії Новоросійського університету, а з реорганізацією його на Гуманітарний інститут викладав у ньому як професор. З кінця 1920 р. він професор кафедри історії України та соціології Одеського інституту народної освіти. Входив до складу численних комісій при губВНО, в яких брав участь у підготовці програм з політичної економії, історії України, історичного матеріалізму. Слабченко був організатором перших українських шкіл в Одесі, започаткувавши дев'ять таких навчальних закладів.

З метою поглиблення знань майбутніх фахівців він створює в ІНО історичний кабінет, студентські історичні гуртки, студентське бібліографічне товариство, влаштовує тематичні екскурсії. "Я старався прищепити знання де тільки і як тільки можна було, — писав учений в автобіографії. — Більшовики давали творити і я творив... пішов на архівну роботу, організовував архівні гуртки, підпирав відкриття різних музеїв, а також був одним з фундаторів археологічного інституту в Одесі. Я не мав підстав соромитись усієї тієї роботи. А що я бачив? У Театрального інституту, що мав вивести український театр на новий шлях, відбирали

один будинок за другим і в ГубОНО ставилися до нього як до танцюльки. В Фребелівському інституті було те ж саме, причому, відбирали навіть меблі. Українські школи на задвірках, гроші їм відпускаються в останню чергу. В селі русифікація, у вищій школі... на українській мові читати лекції відважилися я і Музичка [51], у нас це, думаю я, приходить виключно від нашої малої національної свідомості... Значить наша українська національна справа в наших же українських руках. Українські партійці теж не наважувалися виступати з українськими промовами" [52].

Вчений зробив висновок, що переслідували українську культуру, мову ті самі люди, що раніше були палкими прихильниками "єдиної, неділимої Росії". І напевно згадка про більшовиків, що давали можливість творити, була пов'язана із жалюгідним становищем історика як підслідственого. В усякому разі щодо української культури це мало відповідало дійсності, як свідчили конкретні факти. Державне видавництво випускало книжки переважно російською мовою. Обиватель ліз в очі з статусом Одеси як вільного міста [53].

У перші післяреволюційні роки вчений виконував свою складну і почесну роботу у винятково складних життєвих умовах. Щоб утримати сім'ю, він підробляв у різних кооперативних організаціях, був редактором журналу "Кооперативное хозяйство", служив прикащиком у "Книгоспілці" аж до 1924 р. Але незважаючи на всі ці труднощі, не припиняв роботи у вищій школі.

Певні надії у Слабченка на поліпшення справ щодо українського національного питання викликав XII з'їзд РКП(б) (1923 р.), що розглядав стан національно-культурного будівництва в країні. Конкретні заходи щодо українізації державного та партійного апарату, преси, освіти, підготовки національних кадрів розроблено червневим (1923 р.) пленумом ЦК КП(б)У.

Окрилений ідеєю національно-культурного відродження України, М.Слабченко писав: "...В мене появилось чуття патріотизму, (в плані української державності. — АС.), до того вже досить приспане", і дійшов висновку: "Значить, українське національне діло тільки в наших — як українців, руках" [54].

Як видно з попереднього викладу, а також взагалі з аналізу життєвого та творчого шляху Слабченка, свої завдання у цій справі він вбачав виняткового у різнобічній

викладацькій роботі у вищій школі, в наукових дослідженнях, поширенні української національної культури серед громадськості, і аж ніяк в замаху на існуючий лад. Отже висунуті проти нього 1930 р. кримінальні обвинувачення не мали під собою ніякого ґрунту.

Основний творчий доробок з історії України

Велике значення має ґрунтовна творча спадщина Слабченка 20-х рр. саме з маловивчених проблем історії України, оскільки до революції він переважно займався питаннями українського права. З цих проблем він видав такі монографії: уже розглянутий "Малорусский полк.,", "Опыты по истории Права Малороссии" (Одеса, 1911), "Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст." (Одесса, 1918), "Протоколы отпускных писем Генеральной канцелярии" (Одеса, 1919), "Судівництво на Вкраїні" (Харків, 1920). Оpubліковано було також чимало наукових статей. Безумовно, що в усіх цих працях порушується багато важливих питань з історії України. Але сконцентруємо увагу на двох ґрунтовних багатотомних працях, які переконливо характеризують його саме як видатного історика, що впевнено прокладав шлях до істини серед ще слабо вивченої тематики. Це "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни" та "Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст." [55].

У передмові до своєї багатотомної праці "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни" автор коротко сформулював свої дослідницькі завдання, які в основному зводилися до аналізу економічного та правового ладу України у досліджуваний період. Вчений був свідомий того, що виконання такого грандіозного завдання потребуватиме роботи багатьох дослідників. Він же спробує підійти до питання, застосовуючи історико-матеріалістичний метод.

Автор зазначав, що за досліджуваний ним період (1648—1914 рр.) господарство України пройшло кілька етапів. Перший він відносить до визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., який іменує Хмельниччиною, пов'язує з розривом з "пансько-феодальним ладом Польщі". Застосовуючи марксистську формаційну періодизацію, відзначає новий економічний та правовий процес, започаткований у роки

визвольної війни XVII ст., що пройшов фази торговельного капіталізму, кріпосного права та буржуазно-капіталістичного ладу, враженого і знищеного революцією 1917 р.

У своєму поступальному розвитку господарство України не було ізольованим, воно являло собою необхідну ланку в ланцюгу європейських господарств. Автор наголошує на тому, що важливі події XVII ст. в Україні викликали значний інтерес в Європі, сприяли встановленню економічних, зокрема торговельних, відносин з іншими країнами. Але протягом XVIII ст. Україна економічно інкорпорується у складі Росії. Проте її господарські ресурси не залишаються поза увагою іноземного капіталу, що вкладає свої фонди у виробництво на території України протягом XIX ст.

У праці особлива увага концентрується на питаннях класової боротьби. Полемізуючи з своїми попередниками, Слабченко наголошує на тому, що всупереч твердженням усіх дослідників історії Запоріжжя, цей край не являв собою оазису в загальному економічному ладі Східної Європи. Мовляв, у Запоріжжі йшла боротьба між експлуатованим класом і класом панівним, що сконцентрував у своїх руках землю і торгівлю, і тільки не культивував обробної промисловості через явну неможливість конкурувати з привізними товарами.

Звичайно, в основному тут автор має рацію: на Запоріжжі класова боротьба, зовнішні економічні зв'язки безумовно існували. Але помітно, що він, як то кажуть, передає куті меду, замовчуючи значну господарську та правову специфіку Запорозької Січі у складі гетьманщини.

Ліквідація Запорозької Січі, названа Слабченком занадто "по-науковому": "інкорпорація Запоріжжя", значно змінила економічну структуру України: з'являються нові економічні центри у напрямі півдня. Запроваджується кріпосне право у Гетьманщині, внаслідок чого українські маси пориваються на південний схід та до Чорного моря.

Так, до XIX ст. під час економічних перетворень формується українська територія. Протягом 60-ти років Україна переживає пору осідання нових елементів та організується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко переходить на шлях промислового розвитку та капіталізму.

Такий схематичний та однобічно економічний стислий аналіз розвитку України за два з половиною століття дає Слабченко у передмові до своєї найбільшої праці [56].

Автор зазначав, що йому довелося розглянути чимало часткових питань вперше, а також переглянути та переоцінити деякі висновки, до яких дійшли попередні дослідники. Це стало необхідним, оскільки до нього питання економіки та права України досліджені слабо. Важливі джерела ще не зібрані. Особливого значення набувають питання господарства та права, економіки та надбудови. Висвітлення цих взаємовідносин в Україні, де сплелись у химерний клубок суперечливі, різнокласові інтереси, набуло особливого значення. Без розв'язання цього питання неможливо поставити на твердий ґрунт вивчення історії України в усій її цілковитості.

Коротко характеризуються залучені джерела та література. Автор віддав перевагу ґрунтовним матеріалам О.Лазаревського "Описания старой Малороссии", де можна виділити невеликі монографії з різних питань. Використано також праці І.Луцицького, О.Єфименко, Д.Багалія, В.Барвинського, а також численні замітки, опубліковані в "Киевской старине", "Записках Наукового товариства ім.Шевченка" у Львові, "Записках Харьковского университета", "Чтениях в Обществе Нестора-Летописца" та ін. До використаних джерел належали опубліковані матеріали "Полного собрания законов Российской империи", "Прав, по которым судится малороссийский народ", "Актон Южной и Западной России", генеральних слідств полків України, різних актових книг, літописів, фамільних архівів, щоденників та ін. Сам автор зізнається, що слабо використано архівні відомості, хоча йому довелося працювати у Харківському, Київському та Одеському архівах. В останньому були матеріали Коша Запорозького 157].

Звичайно, можна зрозуміти становище Слабченка, який порушив надзвичайно велику, важливу та складну проблему, з якої в архівах відклалося чимало документів. Але для їх вивчення потрібно було багато часу, якого не мав автор, та й залучення численних працівників.

Том I присвячувався землеробству та формам сільського господарства Гетьманщини в XVII—XVIII ст. Автор приділяє велику увагу земельним багатствам України, процесу колонізації півдня країни представниками багатьох національностей, але доходить загального висновку щодо переваги українського етносу, оскільки представники інших національностей "засвоювали український побут у всіх його проявах, захоплювалися українською культурою, асимілювалися

і за мовою, і за звичаями та укладом, і за вірою, і "за особливою національно-класовою свідомістю" [58]. Далі він виявив примітивно-прямолинійний класовий підхід, представляючи польську національність як клас земельного капітала, а українську — як представників праці. "Тут фігурували не просто класи, але класи-національності, класи-народи державний та недержавний".

Отже, проводиться безпідставне ототожнення класів та національностей як прояв вульгарної соціології.

Проте, далі наводяться цікаві відомості про заселеність різних районів України, особливості земельних володінь, повинності селян на українських землях, що входили до складу Польщі. Змальовує жалюгідне становище українських селян, що призводило до чисельних повстань проти польського ярма. Так підводиться читач до розуміння неминучості війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Суперечливо викладає автор питання земельної власності після визвольної війни 1648—1654 рр. Спочатку він заявляє, що внаслідок вигнання великої земельної аристократії (польської. — АС.) відбувся "перехід усіх земель до українських трудових мас" [59]. Це ультимативне твердження відображає тільки частину історичної правди. А далі дає цілком слушне пояснення: кинуті землі захоплювали всі — і безземельні, і володільці землі, дрібні і великі землевласники, рядові жителі й старшини, і іноземці, що поспішали акліматизуватись та взяти участь у розподілі. Все цілком правильно і зважено. А до чого ж тут "перехід усіх земель до українських трудових мас"?

Після визвольної війни протягом певного часу не розрізнялися поняття власності та володіння. Видача відповідних письмових документів була утруднена, особливо коли це стосувалося московської влади. Докладно характеризується поняття господарського двору. Розглядається питання про функціонування общини в Україні.

Автор розглядає особливості знарядь виробництва у сільському господарстві, вартість земельних ділянок залежно від якості землі та їх розташування відносно населеного пункту.

Значну увагу М.Слабченко приділяв функціонуванню в Україні сервітутів, переважно як обмеженого користування певною земельною власністю, а також кількісному складу населення України в XVII—XVIII ст. за різними станами та

верствами (переважно козацтва та селянства). Характеризуються ціни на різні товари, курси певних грошових одиниць. Це досить важливий узагальнюючий матеріал, який раніше наводився в окремих історичних документах чи наукових статтях.

Грунтовно розкривається питання передачі власності у досліджуваний період як щодо великих власників, так і в окремих родах, сім'ях.. Величезні монастирські володіння привертали увагу суспільства та держави. Старшина, козацтво робили великі даріння, на користь монастирів та церкви. В книзі наводяться чисельні конкретні відомості з цього питання.

Докладно характеризуються різні види маєтків: поміщицькі, монастирські, ратушні, рангові, вільні та ін. Простежується загальна тенденція скорочення числа рангових та вільних маєтків, що було пов'язано із закріпленням власності за певними особами. Наводиться щодо цього певний статистичний матеріал.

Інтенсифікація господарства спричиняла перехід земель і цілих поселень у володіння поміщиків. Вільне населення спочатку передавалося їм на тимчасових, а згодом і на постійних, легальних умовах. Удосконалюване господарство вимагало все нових працівників, дедалі тривалішого періоду робіт на поміщика і вело до запровадження кріпосного права у поміщицькому господарстві.

На закінчення тому І автор розглядає особливості закріпачення селянства в Україні в XVIII ст. Він зазначає, що в цій ситуації козацтво шукало вихід в індивідуальній власності. Урожайні українські землі давали поміщикам великі прибутки. Крім пшениці, поширювалась гречка, запроваджувалось городнє та садове господарство, удосконалювалось скотарство.

Поряд з вельми поширеною панщиною, дедалі більше застосовуються чинш, тобто регулярний оброк грошима чи натурою, який платили поміщикам особисто вільні, але позбавлені земельної власності селяни чи міщани за користування земельними угіддями. Наводиться чимало конкретних відомостей з усіх цих питань.

Слабченко дійшов висновку, що покріпачення населення України дало можливість можновладцям одержувати ренту та додаткову вартість. Все це вони "пустили в діло" — у торгівлю та промисловість. Великий землевласник шукав

нових шляхів та нового застосування своїм надбанням. "Первісне накопичення стало виливатися в інші форми, — закінчував свій виклад з порушеної в томі I проблеми М.Слабченко, — що відповідали новому становищу речей у європейському господарстві, частиною якого було господарство України" [60]. Таким чином, автор підводив до усвідомлення поширення нових, буржуазних виробничих відносин у сільському господарстві України в контексті європейської економіки.

Том II присвячується ще слабо досліджуваному на час виходу в світ книги питанню промислового виробництва на Гетьманщині в XVII—XVIII ст. Автор виділив для вивчення дві основні проблеми: діяльність українських цехів та організацію передмануфактурної, мануфактурної та вотчинної фабрик. Він відзначив брак літератури, безпосередньо присвяченої промислому розвитку України. Навіть виділення (каталогізація) відповідних підприємств була явно недостатньою. В книзі згадуються тільки найзначніші підприємства.

М.Слабченко значною мірою спирається на важливі документальні публікації, такі, як "Полное собрание законов", "Акты Южной и Западной России", сборники Русского исторического общества, "Сборник летописей Южной и Западной Руси", "Архив Воронцова" та ін.

Автор зауважував, що в українській історико-правовій та економічній літературі зовсім недостатньо розкривається діяльність українських цехів та їх організація, а в працях про братства майже не розглядалася їхня економічна природа. Адже братства використовували організаційні форми, властиві цехам та іншим міським корпораціям [61].

Таким чином, Слабченкові довелося порушені питання досліджувати по-новому, в узагальнюючому плані, використовуючи, окрім історичних джерел, праці своїх попередників.

Автор яскраво показав сумну картину розореної економіки України після визвольної війни 1648—1654 рр. Він відзначає активність українського шляхетства у захопленні земель, до якого переходила і влада над трудовим населенням. На великому конкретному матеріалі розглядається виробництво зерна в Україні, а також різноманітних підприємств, що займались переробкою сільськогосподарської продукції (млинів, винокурень, пивниць, кінських, овечих та інших заводів).

Слабченко доходить висновку про перевагу сільськогосподарських промислів в Україні, що супроводжувалося де-

централізацією в економіці. Це призводило до того, що робітники не пов'язувалися раз і назавжди з підприємством, вони прикріплялися до нього тільки на деякий час, коли це було вигідно [62].

Особлива увага в книзі приділяється такому виду передмануфактурного підприємства, як млин. В Україні XVII ст. землеробство було основним заняттям населення. Інші види праці доповнювали його (мисливство, рибальство, бджільництво, гуральництво та ін.).

Однак автор спростовує твердження, що Україна була винятково землеробською країною. Насправді ж в Україні були і фабрики, і заводи, і ряд вотчинних промислів, і дрібне ремесло, тільки у певних історичних умовах вони не дістали значного розвитку і, так би мовити, губилися у загальній масі промислів, підсобних щодо сільської праці.

Організація промислового виробництва звичайно пов'язується з містом. Після визвольної війни міста та містечка України опинилися у жалюгідному становищі. Наводяться конкретні відомості про ці населені пункти з виділенням тих, що були зруйновані або занепали. Тільки у другій половині XVIII ст. з'являються нові містечки у зв'язку з поживавленням торговельних відносин ("виникненням в Україні торговельного капіталізму", за визначенням автора) [63].

Влада всіляко оберігала міста від утисків шляхетства і вимагала надання їм допомоги.

За польського владарювання українські цехи всіляко переслідувалися, оскільки вони підривали доходи поміщиків, що встановлювали ціни на товари і сільські продукти.

М.Слабченко висловлює оригінальні думки, що стосувалися поєднання цехів та братств. Останні являли собою замасковану форму цехів, членами яких були неповноправні українські ремісники. Зі складу церковного братства в Кам'янці-Подільському в 1706 р. можна бачити, що воно формувалося з підмайстрів та робочої челяді. Братства мали свої млини, шинки та ін., що допомагало ремісникам певною мірою зберегтися під час репресій чи заворушень.

Цехи виникали і зникали з появою та відмиранням попиту на певні вироби, внаслідок чого вони не мали міцних коренів у економічному укладі Гетьманщини. Цим пояснюється і відсутність в Україні особливого цехового законодавства: цехи задовольнялися старими братськими статутами. Гетьманська влада терпіла цехи, але не спиралася на них

і не хотіла рахуватись з ними як з суб'єктами права та самостійними одиницями. У книзі докладно розповідається про діяльність цехів, підготовку в них учнів. Наводиться статистика різних видів цехів та їхніх членів.

Втім автор доходить висновку, що українське цехове виробництво не відзначалося могутністю та досконалістю техніки. Продуктивність праці не була високою, оскільки цех працював на найближчий ринок. Цехове виробництво не витримувало конкуренції більш досконалої ремісничої організації. Цехи поступово здавали свої позиції перед казенними мануфактурами та вотчинними підприємствами, що засвоїли принципи мануфактурного виробництва.

Автор приділяє значну увагу впливові частих воєнних дій, у які втягувалася Україна Росією в XVII—XVIII ст. Розглядаються різноманітні повинності населення, пов'язані з цим. Особливо обтяжливою, на думку автора, була підводна повинність, яка значною мірою відволікала чоловіків від іншої роботи. У цій справі було чимало зловживань. Українські власті намагалися запровадити якийсь порядок щодо цього. Але російські чиновники так нахабно вимагали підвод, що навіть гетьманській адміністрації доводилося просити захисту у Москви від насильства, яке чинили його представники.

Підводна повинність порушувала торговельно-промислові зв'язки, відривала робочі руки від виробництва. Центральні установи України докладали чимало зусиль, щоб рівномірно розподілити підводи від полків, оскільки ці транспортні засоби переважно бралися з місцевостей, що розташовувались на торговельних шляхах та по лінії Москва — Київ через найзначніші пункти.

Оскільки в досліджуваний період Росія постійно вели виснажливі війни, це позначалося і на характері промислового виробництва в Україні. Споруджувались селітряні заводи для виготовлення сировини для виробництва пороху. Всіляко впроваджувалося вівчарство для одержання м'яса та вовни. Необхідно було вдягати армію. Розгорталося сукняне виробництво. І автор слушно зауважує, що водночас населення як України, так і Росії зазнавало великої скрути щодо одягу. Наводяться відомості про вівчарні заводи, сукнарні [64].

Значну увагу автор приділяє виробництву коноплеволокна, полотна для вітрильників, шовку. Наводить конкретні відомості про мануфактурне виробництво в Україні, яке не

набуло широкого розмаху. Але промисловцям Росії розвиток українських підприємств і вихід їхніх виробів у західні країни та саму Росію як конкурентних не був вигідним. Крім того, власне мануфактура у Гетьманщині стикалася з сильними конкурентами з боку домашнього виробництва, поодиноких майстрів, а найголовніше, з боку дешевої та організованої за мануфактурним зразком вотчинної фабрики.

М.Слабченко розкриває специфіку економіки України в період Гетьманщини, відзначаючи, що в центрі уваги було сільське господарство, а окремі промисли були головним чином пов'язані з переробкою його продукції. Цьому значною мірою сприяла і наявність значної кількості вільних земель. Не існувало чіткого розподілу праці між містом та селом. Докладно характеризуються такі поширені в Україні галузі виробництва, як тютюнництво та гуральництво. Звертається увага на обмеженість виплавки заліза (винятково з болотних руд) та міді. Наводиться значний матеріал про функціонування гут (виготовлення скла), буд (виробництво поташу), папірень, цеглень та порцелянового виробництва.

Окремий розділ присвячено безпосередній організації промислового виробництва в Україні, характеристиці працівників цієї галузі, умовам їх життя та праці, заробітній платні, її розмірам. Йдеться, зокрема, про ремісників-одинаків таких поширених професій, як кравці, ковалі, шевці, малярі, слюсарі, бондарі, колесники, ткачі, кушнері, склярі, шаповали та ін. [65]. Наводиться оплата різних видів робіт, яка видавалася як грошима, так і натурою.

Вотчинна фабрика існувала на власні кошти шляхетства і перебувала в його маєтках. Праця на такій фабриці була кріпацькою, але не обов'язково, взагалі на українській фабриці працювали переважно панські піддані. Розглядається питання енергетики тогочасного виробництва. Зокрема, розповідається про заміну у млинах водяного двигуна вітряним у зв'язку із закріпленням водяних просторів у приватному володінні шляхетства. Тільки наприкінці XVIII ст. з'являються парові двигуни.

Відбувалися істотні зміни і у рядах працівників. Новий робітник тягнувся з села до нових економічних осередків і пов'язаний був тільки зі своєю роботою. Автор наводить відомості про тривалість робочого дня, характер робітничих селищ. Важливо, що наводиться не тільки заробітна платня, а й ціни на найважливіші товари та продукти, що давало

уявлення про реальне забезпечення трудівника. Коротко простежується і зростання цін [66]. Звичайно, це вибіркові, часткові відомості, які не відображають системи заробітків, цін в цілому. Але суттєвою є сама постановка питання про дані важливі фактори, які й досі досить слабо досліджені істориками.

М.Слабченко дійшов загального висновку, що промисловість у Гетьманщині в досліджуваний період не дістала широкого розвитку. Державна влада, що насаджувала мануфактури, загалом не досягла мети. Вотчинне підприємство стало в центрі уваги. Чільне місце сільського господарства у виробництві сприяло успішному розвитку обробної промисловості.

Том III своєї монографії автор присвятив торгівлі та торговельному капіталізму [67]. Виклад подається приблизно в такому ж плані, як і в монографії "Малорусский полк...", тільки із значним доповненням фактичним матеріалом та залученням ширшого кола джерел та літератури. Йдеться про торговельні операції з купцями Росії, Польщі, Туреччини, проведення ярмарків, створення необхідних умов для тих, хто веде торгівлю (обладнання складів, важиць тощо). Докладно розглядаються податки та мита, що накладалися у зв'язку з торговельними операціями. Як і в попередніх томах монографії, наводиться чимало різних корисних статистичних відомостей. Яскраво показано, як російські власті поступово прибирали до своїх рук торгівлю в Україні, особливо це стосувалося зовнішньоторговельних операцій.

Звичайні торговельні фінансові операції, їхній кількісний вираз підводяться під штучну категорію "торговельного капіталізму". Це було даниною дослідника щодо відомої "концепції" М.Покровського. Але великий конкретний матеріал, наведений Слабченком з цього питання, а також певні наукові узагальнення викликають інтерес. Фальшиве ж перебільшення значення торговельного капіталу в досліджуваний період Заслугує спростування як догматичний штамп.

Четвертий великий том монографії присвячений управлінню господарством Гетьманщини XVII—XVIII ст. [68]. Розглядається чимало питань, які вже порушувалися у його попередніх працях і яких ми вже торкалися вище. Тому спинимось на певних нових положеннях. Та, насамперед, зауважимо, що увагу автора привертають дві основні про-

блями: майно (власність) і усякого роду побори та повинності. Спираючись на військову силу, можновладці України здійснили широку мобілізацію селянської і частково козацької землі у своїх інтересах. А українські низи змушені були кінець-кінцем перейти у кріпосницьку залежність до великих землевласників.

У XVII ст. повинності відігравали головну роль, а всілякі податки були переважно натуральними, у XVIII ст. повинності та податки поступово переводяться в гроші, що прискорює процес обезземелення та закабалення селян. Українське шляхетство, прагнучи до захисту своїх завоювань і не маючи підстав вважати своє становище достатньо міцним, стало на один шлях угоди з російським дворянством та купецтвом, які прагнули до Чорного моря і намагалися закріпити за собою досягнуті рубежі. З цією метою російські власті всіляко звужують автономію України: як зазначає автор, спочатку створюють органи, що "допомагають" українській адміністрації, потім ті, що контролюють її, та врешті-решт ті, що "виключно розпоряджаються в країні" [69].

Зупинимось на питаннях, що вперше розв'язуються в даній книзі. Якщо раніше автор докладно розглядав адміністративний поділ Гетьманщини на полки та сотні, то тут — включає і категорію куренів. Сотні розподілялися на курені, що являли собою суворо козацько-станові одиниці. Були курені, що належали вищим представникам старшини. Але курінь це не тільки станово-військова і територіальна одиниця, населена винятково представниками козацтва. Часом до їх складу входили і підпомічники, тобто незможні, позбавлені привілеїв козаки. Наводяться конкретні приклади таких куренів.

Управлялися курені отаманами, яким допомагали осавули. Характерно, що гетьман мав свій особистий полк, полковники — сотні, а сотники — курені. Населення куреня утворювало товариство, яке розпоряджалося своїми громадськими землями. Він становив добре організовану спільність, з якою доводилося рахуватись властям. Жителі куренів не тільки несли військову службу, але і задовольняли свої господарські потреби. Автор наводить статистичні відомості про соціальний склад козацтва (виборних та підпомічників) [70].

У книзі докладно висвітлюється важливе питання про надання гетьманською адміністрацією різних маєтностей представникам старшини. З цих маєтностей стягалися різні збори

грошима, збіжжям, різноманітними виробами та продуктами. Гетьман володів двома видами майна: так би мовити, державним та особистим. У XVII ст. гетьман був васальним володарем з правами верховенства на території Гетьманщини. Йому належала найвища влада — військова, адміністративна, судова, фінансова, право призначення податків, конфіскацій, пожалувань та ін. Він був розпорядником усіх земель. Щодо другої половини XVIII ст., то Слабченко, спираючись на Вольтера, твердить, що гетьман був справжнім управителем провінції [71]. Автор наводить значні статистичні відомості про доходи гетьманів з різних місцевостей України, яскраво показує характер гетьманських маєтностей, тобто представляє гетьманів як великих можновладців, що розкішно жили за рахунок експлуатації народу. Цей доказовий матеріал різко контрастує з тим ідеалізованим образом гетьмана, який нині поширюється багатьма засобами масової інформації. Це саме стосується і української старшини. Безумовно, що ґрунтовна монографія М.Слабченка дає чимало корисних відомостей для зваженого, різнобічного висвітлення складних та суперечливих сторінок української історії.

Досить докладно характеризує Слабченко діяльність Малоросійського приказу, якому його попередники приділяли мало уваги: Цей орган державного управління Російської держави протягом тривалого часу відав справами Лівобережної України. Спираючись переважно на історичну літературу, Слабченко розглядає різні варіанти історії цього приказу. Зокрема, припускав, що він був утворений ще 1649 р. або принаймні 1654 р. Згадує він і дату 1663 р., яка нині усталася як початок діяльності цієї установи. В.Дядиченко, який вивчав, діяльність Малоросійського приказу безпосередньо за документами ЦДАДА, твердив, що після визвольної війни і до 1663 р. російський уряд управляв Лівобережною Україною через Посольський приказ, в складі якого функціонувала Канцелярія у малоросійських справах, що займалася всіма українськими справами [72].

Очевидно, Слабченко за літературою не розібрався у конкретних особливостях згаданих органів управління. До того ж, і сам Малоросійський приказ був підпорядкований Посольському приказу.

Автор згадує навіть про печатку цього Приказу. Але він мало уваги приділяє розкриттю здійснення адміністративних функцій Приказу. Особливий його інтерес викликає фінансова

діяльність цієї установи. Відзначаючи значну компетенцію Приказу, автор твердить, що ця установа займалася пересуванням військ у Гетьманщину та утриманням їх. Війська діставали жалування з цього Приказу. Однак гроші та хліб для війська збиралися з українських міст за допомогою воевод. Наводяться конкретні суми.

Автор доходить висновку, що завдяки надходженням з інших приказів та українських збирань Малоросійський приказ володів чималими коштами, про надходження яких свідчить таблиця за 1701—1709 рр. У зв'язку з надходженням доходів від різних міст Гетьманщини за наказами Малоросійського приказу воеводам доводилося запроваджувати так звані кошторисні книги. Приказ займався також регулюванням торговельних відносин між Гетьманщиною та Росією.

Слабченко заперечував твердженням, що Малоросійський приказ був перейменований 1722 р. у Малоросійську колегію. Остання була зовсім іншою установою, що відповідала іншим історичним умовам. Колегія була органом російської влади, побудованим за типом петрівських колегій, але перенесеним на терен Гетьманщини. Це був орган, на який російський уряд цілком міг покластися і за допомогою якого неважко було б відсторонити українську старшину від управління Гетьманщиною, ставлячи на передній план загальноімперські інтереси.

Як вже зазначалося, М.Слабченко приділяв велику увагу різним фінансовим питанням, зокрема утриманню війська, платні різним категоріям суспільності, встановленню податків, пенсій, нагород тощо. Та особливу увагу саме в даній праці він приділяв державній скарбниці (казні), за його стислим визначенням, "Скарбу" [73]. У Гетьманщині спочатку це — Військовий скарб, тобто майно гетьмана, але з призначенням служити не тільки особисто йому, а й на громадські потреби. Аналогічний скарб мали і полковники з використанням у сфері їхньої компетенції. У гетьманському скарбі поєднувалося і його особисте і військове майно, завдяки чому гетьману підпорядковувались всі органи та засоби управління, тобто Гетьманщина (за іншим визначенням Слабченка, республіка) передавала у розпорядження гетьмана усі доходи та майно держави.

Коли ж Військовий скарб відділився від гетьмана, значення останнього занепало, і влада його перейшла до російських правителів [74]. Отже, автор переконливо показує пряму

залежність функцій влади від матеріальної, майнової її основи.

В монографії докладно розглядаються майно, втрати Військового скарбу, вплив його на господарство Гетьманщини, діяльність установи, що відала ним, — Скарбової канцелярії, функції чиновників, що там працювали. Закінчується виклад цього важливого питання включенням Гетьманщини наприкінці XVIII ст. до імперського бюджету.

Нарешті, спинимося ще на одному оригінальному питанні, порушеному Слабченком. Йдеться про старшинські з'їзди, що прийшли на зміну народній раді. Представники старшини розглядали низи, тобто народні маси, як неспокійний елемент, що порушує "порядок". З метою охорони спокою і скликалися старшинські, а згодом і шляхетські з'їзди. Збиралися вони чи то за старим звичаєм на великі свята, чи то на запрошення гетьманів, як то було у XVII і XVIII ст. Звітуючи про свою діяльність, старшина на з'їзді розв'язувала питання оподаткування та видатків. Звичайно, порушувалися не тільки фінансові питання, а й інші, що стосувалися управління.

Внаслідок роботи з'їзду висловлювалася згода старшини на запровадження того чи іншого податку, виправдовувалась та чи інша витрата. Таким чином, з'їзд санкціонував дії гетьмана та його уряду в господарській галузі. Будь-якого закону щодо подібних з'їздів не було. Тут панувала та сама договірна основа, на якій було побудовано всю систему управління України. Метою з'їзду було висловити побажання і дати поради гетьманському уряду, а також взагалі висловитись з того чи іншого приводу. Звичайно на таких з'їздах був присутній гетьман, оскільки порушувані питання його, як правило, цікавили.

У XVIII ст. до складу делегатів з'їзду входила генеральна старшина, полковники, по одному виборному від кожного полку. Делегати повинні були радитися про загальне добро вітчизни та про всякі громадські справи. Засідання відбувалися на Великдень, Покрову та Різдво [75]. Таким чином, з'їзд старшини був дорадчим органом при гетьмані.

Отже ми коротко проаналізували найґрунтовнішу 4-х томну працю М.Є.Слабченка, присвячену господарству Гетьманщини XVII—XVIII ст. Вона вражає багатоманітністю порушуваних питань та величезним досліджуваним періодом. На час виходу її у світ це справді було нове слово у науці. Та й нині, після вилучення з спецхрану вона викликає

великий інтерес у дослідників, хоча є далеко не бездоганною. Складність теми позначилася на структурі праці, в якій іноді спостерігаються непослідовність викладу (автор часом повертається до того самого питання в іншому місці), огріхи у посиланнях на джерела та літературу. Не всі важливі питання рівною мірою докладно та чітко висвітлюються. Зокрема, у змісті та тексті не наводяться заголовки розділів, а порушувані питання тільки перелічуються у змісті. Усе це утруднює користування монографією.

Однак в цілому багатотомна монографія М.Слабченка безумовно є корисним і непересічним вкладом до української історіографії.

В останні роки своєї активно! творчої діяльності (наприкінці 20-х рр.) видатний історик продовжив роботу над цим ґрунтовним дослідженням і закінчив черговий, п'ятий том, який внаслідок арешту в справі "СВУ" не встиг опублікувати.

Авторові цих рядків пощастило виявити в ЦДАВОВУ підготовлений до друку машинопис праці під заголовком "Організація господарства на Запоріжжі, т. V. Економічно-соціальний уклад Січі" (761 На титульній сторінці автор не згадується. В оформленні архівної справи зазначається, що автор машинопису невідомий. До того ж, на обкладинці справи стоїть дата "1932 р." (напевно, час передачі праці до архіву). Але належність машинопису саме М.Слабченку не викликає ніяких сумнівів. У довідці, складеній у зв'язку з висуненням кандидатури М.С.Слабченка на звання академіка ВУАН зазначається, що він завершив велику працю "Соціально-правова організація Січі Запорізької" (т. V, ч. I — "Організація господарства України)" [77]. Навіть при деякому розходженні у заголовку праці цілком зрозуміло, що йдеться про той самий твір. Крім того, структура машинопису цілком відповідає побудові чотирьох попередніх томів монографії "Організація господарства України". Аналогічним є виклад змісту машинопису. Цитати іноземною мовою (без перекладу) вписано рукою Слабченка, як і написано титульний аркуш.

Якщо попередники Слабченка в основному концентрували увагу на політичній історії, етнографії Січі, то Михайло Єлисейович активно взявся за дослідження її соціально-економічного розвитку. Він порушив такі основні питання: 1) утворення Запорозької держави, 2) запорозький курінь, 3) Січ. 4) січове

право, 5) Запорозька духовна та господарська культура. Автор зробив докладний огляд чисельних праць своїх попередників, виділяючи роботи Д.Яворницького [78]. Він використав найважливіші джерела та величезну наукову літературу з Всенародної української бібліотеки у Києві та Одеської державної бібліотеки

Автор зазначав, що Запорозька держава не була чимось самотнім в історії, якоюсь аномалією, і порівнює її з лицарськими орденами, флібустьєрами, донськими та іншими козаками. Але переконливо, на великому конкретному матеріалі розкриває специфіку найважливіших сторін життя Запорозької Січі з використанням величезної кількості вітчизняних матеріалів, зокрема архіву Коша. Залучаються також численні зарубіжні джерела та література польською, латинською, англійською, французькою та іншими мовами.

Характерно, що автор зіставляє різні точки зору з певних питань і дає їм власне тлумачення.

Слід відзначити зважений підхід Слабченка до соціального складу населення Запорозької Січі. Він зафіксував соціальну диференціацію серед козацтва, спростовує твердження Д.І.Яворницького про "полнейшее равенство" на Січі. Автор дійшов загального висновку: "Як видно з попереднього аналізу, такі твердження не мають під собою підстав" [79]. Про це ж, як нам здається, свідчить також епіграф до всієї праці з "Братів Карамазових" Ф.Достоевського: "Ось ти тепер побачив цих "свобідних людей" [80].

Безумовно, що ця велика та оригінальна праця потребує докладного і ґрунтовного історіографічного аналізу, але і з наведеного вище видно її непересічне значення. Ми глибоко переконані, що цей машинопис слід обов'язково видати з належною науковою (не компліментарною публіцистичною, як це часто нині трапляється у таких випадках) передмовою. Внаслідок цього матимемо закінчений цикл з п'яти томів ґрунтовного дослідження "Організація господарства України XVII—XVIII ст."

Ненавче продовженням згаданого видання був двотомник М.Слабченка [81]. Автор був свідомий того, наскільки важко вивчати історію близького до сучасності часу, і не наважився розглядати свою роботу як повноцінне монографічне дослідження, спинився на досить фрагментарному викладі ряду найважливіших питань історії України досліджуваного періоду. Тому природно назвав роботу "Матеріалами до економічно-соціальної історії України XIX ст."

У томі I висвітлюються найважливіші події та явища соціально-економічного життя України з початку XIX ст. до селянської реформи 1861 р., а у томі II — від реформи 1861 р. до революції 1905 р. В передмові автор зазначав, що "XIX ст. для України лишається майже зовсім незнаним" [82], наголошуючи на явній недостатності узагальнюючих праць. Серед них він виділяє тільки розвідки М.Грушевського та М.Яворського. Небагато ґрунтовних робіт було і з часткових питань: статті О.Грушевського про українську інтелігенцію, А.Стороженка про козацьку верству, Д.Донцова про державну думку та ін. [83] Використано також статистичні огляди М.Арандаренка, А.Скальковського, І.Фундукля.

Внаслідок цих обставин, доходить висновку автор, "українського дослідника самою потребою поставлено робити певні етюди й ескізи", які в основному і являє дана робота. Але в даній книзі доводиться проводити нові погляди, давати нові оцінки замість загальноприйнятих, завдяки новим матеріалам, застосовуються нові методи, якими оперує наука.

Зауважимо від себе, що і нині, коли українська історична наука полишає стереотипи, нав'язувані їй марксистсько-ленінською теорією, матеріали та узагальнення М.Слабченка нам уявляються свіжими, оригінальними.

Серед досліджуваних питань було чимало таких, які певною мірою порушували російські вчені, тому відповідні праці залучено настільки, оскільки з'ясовуються у них питання історії України.

Цілком слушно, як нам здається, т. I починається розвідкою про включення більшості українських земель до складу Росії. Отже до початку XIX ст. для України почався якісно новий етап історичного розвитку. Щоправда, автор припускає явне перебільшення, твердячи про панування на Гетьманщині "республіканського демократичного ладу" [84]. Адже держава спиралась не тільки на дрібну земельну власність, а й на велику — можновладців, старшини. У нарисі мова йде не тільки про Гетьманщину, а про Слобідську Україну, яка раніше, ніж Гетьманщина, втратила свою автономність. Цю лінію закабаління та русифікації України автор проводить чітко. Розглядаються досить часті зміни адміністративного поділу українських земель.

Автор зробив загальний висновок про те, що загальноімперські структури давали можливість впливати на націо-

мально-територіальні установи, перетворювати їх на новий кшталт, інкорпувати і русифікувати населення.

В книзі порушуються актуальні та оригінальні питання історії України XIX — початку XX ст. Так, йдеться про обсяг торгівлі на українських землях, колонізацію Південної України німцями, сербами, євреями та ін., а також про переселення туди запорожців з Туреччини. Характеризуються окремі галузі господарства, такі, як скотарство, землеробство, млинарство, виноробство та інші промисли.

Подається становище різних верств селянства та козацтва, питання оподаткування та повинностей. Певна увага приділяється розвитку міст, соціальному складу їхнього населення, здобуткам ремесла, фабричного виробництва.

Наводиться чимало статистичних відомостей з різних галузей життя, особливо за 60—90-ті рр. XIX ст.

Розглядаються різні громадські рухи XIX ст. в Україні: масонство, декабристи, польське повстання на українських землях в 30-х рр. Автор, зокрема, відзначає, що українські селяни не підтримали здебільшого повстанців, які прагнули до відновлення "історичної Польщі", показав роль православного духовництва у відповідному скеруванні селян [85]. Окремий розділ присвячений Кирило-Мефодіївському товариству. Автор, переважно спинається на поглядах М.Костомарова, небагатого поміщика М.Савича, а також Т.Шевченка, як представника лівих поглядів. Між іншим, автор відзначив негативне ставлення В.Белінського до Т.Шевченка.

Докладно висвітлюється підготовка та проведення реформи 1861 р. на Україні. Характерною особливістю викладу М.Слабченка є те, що він широко використовує зразки народної творчості та поезії у своїх нарисах, що надає їм більшої дохідливості.

В томі II також порушується широке коло досліджуваних питань. Але вони здебільшого є продовженням для іншого історичного періоду тих самих тематичних ліній з соціально-економічної історії. Тому, щоб не повторюватись, спинимось на ряді проблем, яким не приділялося належної уваги в радянській історіографії; яка значною мірою ігнорувала питання, порушувані в дореволюційній історичній літературі. Розповідається про українофільство 60-х рр, діяльність Київської громади, виступи В.Антоновича, Т.Рильського проти польського засилля на Правобережній Україні, прагнення польської шляхти до повернення "історичних" кордонів.

Слабченко зауважував, що в 70-х рр. українська інтелігенція зайняла позицію, суперечну російському гнобленню, як в 60-х рр. — польськості. У старій громаді зібрався цвіт тодішньої інтелігенції. Її очолював МДрагоманов. Громада прагнула до підвищення культурного рівня українських мас та піднесення української культури [86]. Розглядається діяльність і інших громад, зокрема харківської, розкривається її специфіка. Автор критикує М.Яворського за те, що він перебільшував близькість діячів старої громади (МДрагоманов, В.Антонович) до марксизму, твердячи, що вони були "пропагандистами марксизму з університетської кафедри" (с. 94).

Досить слабо висвітлено в книзі суспільні рухи на західноукраїнських землях (переважно в Галичині), відповідний матеріал подається не в окремих розділах, а побіжно з викладом подій на Наддніпрянщині. Але є й цікаві відомості, наприклад, про часопис "Правда" в Галичині та його зв'язки з Наддніпрянщиною [87].

Досить цілеспрямовано і чітко викривається шовіністична, гнобительська політика Росії щодо України, підтримка її певними колами російської інтелігенції (акад. О.Соболевський, проф. Т.Флоринський та ін.). Викладаються програмні вимоги організації тарасівців, які ставили своєю основною метою створення самостійної, суверенної, соборної України [88].

Велика увага приділяється економічним перетворенням, змінам у соціальному складі населення України від 60-х рр. XIX ст. до революції 1905 р., основні події якої в Україні висвітлено досить докладно.

Значний інтерес викликає завершальний розділ т. II, присвячений проблемі про інтелігенцію та революцію. Автор відзначає відхід частини інтелігенції від сповідування революційних ідей, спиняється на позиціях двох діячів. Відомий філософ, колишній соціал-демократ М.Бердяєв відзначав вади соціалізму, те, що нещадним є ставлення марксизму до людської особистості і за своєю жорстокістю може зрівнятися тільки із ставленням старої абсолютистської держави. Марксистки роблять собі фетиш з революції, з пролетаріату, з майбутнього соціалістичного суспільства, з економічного колективізму, але проходять осторонь людської особистості. Філософ бачить вихід не в революції, а в перевихованні людини.

Далі М.Слабченко виклав позицію з порушеного питання фабриканта, відомого соціолога, українофіла Ж.Новикова,

який у 1905 р. видав французькою мовою книжку "Критика соціального дарвінізму", в якій намагався довести, що науковий соціалізм базується саме на соціальному дарвінізмі, маючи на увазі, що він бере за основу класову боротьбу, боротьбу між людьми, ігноруючи ставлення людини до природи. Він твердить, що взаємини людини з фізичним середовищем нескінченно більш важливі, ніж людини із собі подібними. Та й сама ця боротьба існує винятково з метою створити життєву рівновагу між особистістю та її оточенням. Отож, в людському суспільстві боротьба — це не більше, як заведення певного ієрархічного порядку й до того ж в інтересах суспільства. Люди борються поміж собою саме за те, щоб піднятися у вищі ешелони ієрархії. А коли застосовуються біологічні методи — розстріли, терористичні вбивства з боку громадян — життя та прогрес припиняються, дикість та злидні просуваються великими кроками. Подібні явища, таким чином, руйнують суспільство та його основну рису — асоціацію або солідарність. "Життя і асоціація, — твердить автор, — це синоніми". Завдання полягає в тому, щоб пізнати асоціацію науково. Вона можлива за умов взаємних поступок, що виявляються у пересуванні людей і речей та обміні ідеями. Ж.Новиков вважав, що збагачення шляхом насильства є злочином. Тому не слід ніяк відкидати багатство, а тільки слід відкидати бандитизм. Він вважає, за елементарну істину цілковиту повагу до власності сусіда та до багатства. Він дійшов висновку, що індивід прагне до визнання за собою всяких прав, відсутності ошукування, до поліпшення добробуту.

Його думки щодо держави полягають в тому, що вона повинна природно еволюційно розвиватися, він виступає проти теорії насильства та війни. Втім зауважує, що не можна зарікатись від війни у багатонаціональних державах. Проте досконалою формою політичного життя є така, коли кожна національність утворює окрему державу. Рано чи пізно народи обов'язково прийдуть до цього природного, раціонального утворення. Втім, Ж.Новиков зауважив: "Якщо українці, можливо, захотіли б нині відділитись від Росії, щоб утворити окрему державу, вони послабили б Росію на 25 млн. чоловік. Значить, Росія могла б стати найлегше здобиччю німців" [89].

Ж.Новиков свідомий того, що на зміну наявного ладу прийде соціалізм, або "Соціалістичне та колективістське

розкрадання (грабунок)". Але він також переконаний, що соціалістична ера не буде надто тривалою, оскільки її досвід викличе відразу знедолених класів тому, що саме вони від неї найбільше постраждають. Все це викликає побоювання, що злидні, породжені колективізмом, якщо він запроваджуватиметься насильницьки, були б набагато вищі, ніж ті, що ми переживаємо в наші дні. Отже, доходить Новиков висновку, що краще було б жити без усяких революцій та заворушень.

М.Слабченко закінчує цей промовистий розділ засуджуючим абзацом про те, що і М.Бердяєв, і Ж.Новиков опинилися в одному контрреволюційному таборі [90].

Але безумовно справа не в цьому завершальному абзаці "Матеріалів...", а у доборі істориком свідчень двох учених, що переконливо розвінчували соціалізм, "принади" якого Слабченко пізнав на власному досвіді до часу виходу в світ книги (1927 р.). Можна тільки дивуватись, як цензура пропустила цей викривальний текст. Це, зокрема, напевно пояснюється тим, що історик "густо" цитує Ж.Новикова французькою мовою. А саме в цих цитатах концентрується національне зерно "Критики соціального дарвінізму".

Після 1905 р., яким закінчується виклад у "Матеріалах..", Україна пережила ще дві революції, але текст розглядуваного розділу безпосередньо проєціюється на нашу сучасність, коли ми переживаємо всі тяжкі наслідки "соціалістичної ери". І можна впевнено констатувати, якими влучними, провидницькими були характеристики та передбачення М.Бердяєва і Ж.Новикова, а також безперечне погодження з ними М.Слабченка.

"Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття" не тільки містять корисні відомості та певні узагальнення з широкої теми, а також і цінну для сучасного дослідника та читача бібліографію історичної, економічної, юридичної та іншої наукової літератури, яка значною мірою ігнорувалася та замовчувалася у радянський період. Зроблено багато посилань і до тексту.

Як і у попередній праці автора "Господарство Гетьманщини в XVII—XVIII ст.", у змісті назви розділів не подаються: тільки коротко розкривається їхній основний зміст (власне подаються "ліхтарики" без виділення їх у тексті). Такий досить обмежений підхід до викладу змісту праці певною мірою утруднює користування великими книжками. Не

можна вважати вдалим цитування іноземними мовами, що надає строкатості викладу. До того ж, більшість сучасних науковців та читачів не володіє кількома мовами.

Незважаючи на відзначені дрібні огріхи, двотомна праця М.Слабченка безумовно в цілому заслуговує позитивної оцінки, порушуючи ряд нових, оригінальних питань, надаючи читачеві певну кількість матеріалів з соціально-економічної історії України XIX ст. у системному викладі.

М.Слабченко працював над підготовкою "Матеріалів" за дальший період (від 1905 до 1917 р.). Був написаний рукопис третього тому. Але текст був переданий на рецензію відомому "викривачу" українського націоналізму М.Рубачу, який дану роботу і "зарубав" у 1927 р. Справа стояла так. Після цієї рецензії 24 лютого Слабченко одержав т. III з Держвидаву, який погоджувався друкувати тільки частину його з викладом подій до 1917 р. На цьому наполягав М.Рубач, бо, мовляв, революцію 1917 р. висвітлено "політично шкідливо". Слабченко зауважував, що М.Рубач з його боку не хотів мати конкуренції та русотяпствував, і відмовився друкувати частину роботи. До того ж, сам автор критично поставився до своєї праці. Погодився з рецензентом, що в ній забагато цитат. Вважав, що її слід доопрацювати [91]. Але подальша доля цього машинопису невідома, нам не вдалося його розшукати.

Напевно останньою великою працею М.Слабченка є склограф його лекцій, читаних в Одеському інституті народної освіти в 1928/29 навчальному році, "Феодалізм на Україні" [92]. У даній роботі стисло, на 150 аркушах з формаційним підходом викладається соціально-економічна історія України від часів Київської Русі до кінця XV ст. Автор наголошував на тому, що М.Яворський не злякався назвати цілу смугу нашої історії добою феодалізму, але й не дав ні формулювань, ні опису феодалських порядків бодай у статичному вигляді [93].

М.Слабченко наводить таке визначення основного поняття: "...Феодалізм представляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується як носій державної влади, яку роздроблено між владарями землі й кріпаків" [94]. Незважаючи на значне спрощення характеристики даної доби, це визначення дає певне уявлення про її основні риси. Значну

увагу приділяє автор правовим питанням стародавньої та середньовічної історії України, спираючись на такі важливі історичні джерела, як "Руська правда", "Литовський статут". Стосовно Київської Русі особливе місце відводиться і найважливішим питанням політичної історії, після чого зроблено перехід до економічних відносин, загальної характеристики господарства на певних історичних етапах.

Нерідко ознаки доби феодалізму в Україні передані досить формально: автор називає великого землевласника, поміщика феодалом, а його земельне угіддя — навіть феодалом. Він доходить висновку, що у нас очевидно склався феодальний порядок французького зразка. Феодал міг передати землю іншому, або селянській громаді [95]. Розкривається специфіка феодальних відносин та порядків у різних регіонах України, показується зв'язок характеру господарства з природними умовами проживання.

Пізнє середньовіччя М.Слабченко відносить до XIV—XV ст., а відповідно, і феодалізм в Україні. Велика увага приділяється державному устрою українських земель у складі Великого князівства Литовського. Магнати розглядаються як великі феодали. Виразно показано настійливе прагнення шляхти до розширення своїх прав. Автор наголошує на тому, що і українське шляхетство брало посильну участь в обмеженні королівської влади, але водночас "його класові інтереси призвели до того, що воно не ухилялось від інкорпорації" українських земель польською державою [96].

М.Слабченко вважав час Люблінської унії (1569 р.) "завершенням розвитку на Україні феодалізму, хоч в той же час кульмінаційна точка розвитку була й початком загинання феодальних порядків й переводом наших земель на шлях торговельного капіталізму" [97]. Отже, Слабченко тоді міцно стояв на позиціях "школи М.М.Покровського" (20-х рр. XX ст.) щодо виділення особливої епохи "торговельного капіталу, чи капіталізму" (XVI—XVIII ст.). У цій концепції спостерігається явне перебільшення ролі торговельного капіталу в історичному процесі. З початку 30-х рр. вітчизняна історіографія відмовилася від цієї сумнівної концепції [98].

А загалом праця М.С.Слабченка безумовно становить певний історіографічний інтерес як оригінальна спроба дослідити феодальні відносини в Україні.

Науково-організаційна та громадська діяльність

У 20-х рр. М.Слабченко активно займався не тільки великою дослідницькою роботою, а й провадив плідну, широку науково-організаційну та громадську діяльність. Він багато зробив щодо українізації в Одесі, місті дуже зрусіфікованому за століття самодержавно-російського панування, був серед перших професорів-гуманітаріїв, що викладали свої курси українською мовою. Працюючи в театральній секції губна-росвіти, підтримував всіляко український театр, сприяв виданню преси та книжок українською мовою [99].

Взагалі, Слабченко був великим театралом, відвідував часто спектаклі різних одеських театрів (здебільшого з сином Тарасом), у своєму щоденнику висловлював влучні оцінки вистав, часом гостро критичні, іронічні. Так, 2 січня 1927 р. він з сином слухав оперу "Садко", яка здалася йому нудною. Під час танців скоморохів помітив, що вони вдягнуті у якусь "помісь українського з московським", зафіксував і несподіваний комедійний момент. Під час виконання Ю.Кипоренком-Доманським арії на сцені розгулювала кішка, а публіка реготала. Артист "виходив із себе і пробував притягти на себе увагу залу" [100]. Ще більш приголомшливою є характеристика "модної" на той час вистави "Рожевий полустанок", яку Слабченко коротко визначив: "Весела річ, але який фарс!". Акторки грали у самих сорочках, роздягалися на сцені, їх погладжували по нескромних місцях. Головний герой був голим, прикритим тільки ковдрою. Історик зробив висновок: "І се зветься революційною пісею... бордель стануть заводить під видом революційного театрального мистецтва" [101]. Цілком поділяючи обурення Слабченка, наводимо цей невибагливий сюжет як досить актуальний на сучасному етапі. Адже нині подібні "спектаклі" є вельми популярними. Маємо справжній переключ часів.

Та особливо вагомі заслуги М.Слабченка в науково-організаційній галузі. Він був членом комісій при УАН по вивченню історії українського та західноруського права, районої історії України, а також історії українського господарства та історії економічної думки, постійної комісії Біографічного словника, членом бібліографічного товариства, товариства Нестора-літописця, членом-кореспондентом Інституту марксизму, членом одеського Наукового товариства [102].

Багато зробив й для розгортання активного наукового життя у рідному місті Одесі. На початку 20-х рр. він звернувся з листом до М.Василенка з пропозицією заснувати в Одесі філію ВУАН. На його думку, ця філія мала розгорнути широкі дослідження у вивченні історії та культури Південної України шляхом опрацювання багатючих фондів одеських архівів та бібліотек. У серпні 1923 р. було створено Одеську комісію краєзнавства при ВУАН, що фактично виконувала функції філії Всеукраїнської Академії наук. М.Слабченка було обрано головою соціально-історичної секції. Але вчений прагнув до більш ґрунтовного наукового об'єднання, докладаючи до здійснення цього багато зусиль, які не виявилися марними.

У березні 1926 р. у місті створено Одеське наукове товариство при ВУАН. Завдяки невтомній праці, винятковій енергії та непохитному авторитету Слабченка, соціально-історична секція цього товариства стала центром дослідження української історії та економіки на півдні республіки. Секція налагодила ділові стосунки з відповідними академічними установами — історичною секцією, комісіями по вивченню історії західноруського та українського права, археографічною та ін. Він розробляв плани видання та вивчення багатючих матеріалів архіву та бібліотек. За життя Слабченка не судилося здійснитися цим планам. Але, на наш погляд, вони становлять певний інтерес і для сучасних академічних інституцій. Зокрема йдеться про видання Архіву Коша Запорозького, вибраних творів спадщини українських економістів — М.Зібера, Р.Орженцького, Т.Рильського, М.Туган-Барановського, корпусу документів з історії українського права [103].

Хотілося б відзначити цілком реалістичний підхід до публікації документів Коша Запорозької Січі М.Слабченка, який працював у складі комісії для підготовки видання відповідних документів [104]. Восени 1927 р. він писав С.Єфремову, що склав для УАН доповідну записку про видання Запорозького архіву (Коша Запорозької Січі). Пропонував видати його в 4-х томах, (в іншому листі — в 6-ти томах) по 30 аркушів у кожному [105].

Враховуючи обмежені видавничі можливості свого часу, виявляв вибірковий підхід до цієї важливої справи, критикував М.Грушевського за надто широкі плани. З приводу цього він повідомляв Єфремова: "Михайло Сергійович про

понує видання в чисто хронологічному ряді на взірць Сенатського] Архіву. Таке видання явно ні до чого, бо під одним роком можуть бути найрізноманітніші справи. М.Грушевський пропонує видання всіх справ. Замість однорідних матеріалів буде каша" [106].

Таким чином, Слабченко пропонував видати чітко тематично скеровану добірку документів Коша Запорозької Січі, що відповідала б тогочасним видавничим можливостям і могла б якнайшвидше знайти свого читача.

Характерно, що нині Інститут української археографії АН України, керуючись ідеями М.Грушевського, планує 30-томне видання документів Коша, що в принципі безумовно було б вельми корисним. Але маловірогідним є його здійснення у найближчому майбутньому. Тому, на наш погляд, позиція М.Слабченка щодо цього здається більш перспективною, ніж раніше викладена.

Очолювана ним соціально-історична секція Одеського наукового товариства стала керівним центром, що об'єднував зусилля державних і громадських наукових установ, широких кіл громадськості Одеси на вивчення української історії та культури. Разом з краєвим історичним музеєм, істпартом, Одеською комісією краєзнавства при ВУАН, Українським бібліографічним товариством проводились урочисті відзначення ювілеїв видатних діячів української культури — Д.Багалія, М.Грушевського, С.Єфремова, М.Коцюбинського, К.Студинського та ін. Це не тільки спрямовувало відповідні дослідження науковців (до цих ювілеїв видавалися звичайно наукові збірники), а й сприяло поширенню історичних знань серед широких верств населення, піднесенню авторитету української культури серед громадськості Одеси та всього півдня України.

У нерозривному зв'язку з науковими студіями розгорталися підготовка науково-педагогічних кадрів з історії України. 1925 р. з пропозицією заснувати Одеську кафедру історії української культури На чолі з М.Слабченком виступили правління Інституту народної освіти і збори наукової громадськості. Наркомат освіти погодився з доцільністю організації в Одесі такої кафедри. Розпочалися формування штатів, добір аспірантів, створення матеріальної бази, тощо. Але коштів не вистачало. Тому у вересні 1926 р. ухвалено компромісне рішення: організувати Одеську філію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

Керівником філії, за пропозицією академіка Д.Багалія, було затверджено Слабченка.

На Одеську філію (секцію) покладалось, насамперед, завдання підготовки науково-педагогічних кадрів. Протягом 1926—1929 рр. тут під керівництвом Слабченка пройшли курс навчання понад 20 аспірантів, серед яких були молоді, але вже відомі історики І.Бровер, О.Вернеке, М.Бачинський, М.Рубінштейн, син М.Слабченка Тарас та ін. При підготовці аспірантів особлива увага приділялась роботі в архівах, ретельному вивченню джерел і вихованню дослідницької культури. Але поступово керівник філії відсторонявся від прийому аспірантів. Керівництво і партосередок Одеського ІНО мало звертало уваги на здібності, працьовитість, рівень підготовленості абітурієнтів, достимувалось переважно класових та ідеологічних критеріїв. Так, 1928 р. до аспірантури зарахували всіх робітників, що подавали заяви: 80% — селян, тільки 43% — службовців. Кандидатури аспірантів затверджувалися відділом пропаганди та агітації окружному КП/б/У. На кінець 20-х рр. члени та кандидати в члени партії серед аспірантів секції становили 88% [107].

Незважаючи на відзначені труднощі та перепони, керована М.Слабченком секція стала помітним явищем в науковому та культурному житті Одеси. Ці науковці були ядром соціально-історичної секції Одеського наукового товариства, викладали історію України українською мовою, виступали з науково-популярними лекціями і статтями, допомагали Одеській державній науковій бібліотеці у складанні каталогу "Україніка" та обробці її рукописних фондів.

Сам М.Слабченко з великим успіхом виступав з публічними лекціями, у численних наукових установах зробив понад 40 узагальнюючих доповідей, які становлять винятковий інтерес. Наприклад, у 1927 р. на засіданні Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури він виступив із доповіддю "Наука історії України за 10 років", в якій схаактеризував еволюцію школи В.Антоновича, найважливіші здобутки М.Грушевського, Д.Багалія, І.Линниченка, М.Яворського, О.Оглобліна та ін., висловив свої міркування щодо протистояння різних шкіл в історичній науці [108].

Справді видатний творчий доробок історика високо оцінили його сучасники: він нагороджувався преміями ВУАН, у 1928 р. дістав ступінь доктора наук, в червні 1929 р.

обраний дійсним членом ВУАН. Такі великі успіхи на науковій ниві в умовах авторитарної диктатури потребують певного пояснення. Вони були тісно пов'язані з його активним прагненням застосовувати марксистсько-ленінську методологію у своїх дослідженнях та викладацькій роботі. При всьому своєму критичному ставленні до сумної радянської дійсності він прекрасно розумів, що принаймні без демонстрації прихильності до панівного наукового методу він у своїх творчих змаганнях далеко не піде. Тому зрозуміло, що саме він був одним з ініціаторів утворення у грудні 1928 р. Українського товариства істориків-марксистів. Про це, зокрема, свідчить лист від 4 січня 1928 р. завідувача Укрнаукою Ю.І.Озерського до М.Є.Слабченка. У цьому документі зазначається, що справу про утворення товариства поставлено на вирішення, усі відповідні матеріали зібрано і розроблено [109].

Однак, виявляючи свою прихильність до марксизму, як до наукового методу, Слабченко водночас у глибині душі плекав несумісну з офіційною ідеологією світлу мрію про незалежність України. Такі думки зафіксовані в його щоденнику. Звичайно, прямо про подібні "крамольні" речі тоді не можна було писати, але опосередковано вони знаходили відображення в щоденнику. 15 березня 1927 р. він писав, що правління ІНО дістало з-за кордону прецікавого листа князя Кочубея, який заявляв, що Україна виявила безперечне бажання бути незалежною державою. Начебто він пропонував з України, Білорусі та Росії "скласти три монархії, а з них витворити союз. Очевидно, є якісь три фігури безробітних монархів..." [110].

Він згадує також опубліковану в "Пролетарской правде" заяву французької газети "Матен", начебто в Харкові на з'їзді рад має бути проголошене відокремлення України від Росії. Автор щоденника поставив запитання, звідки може іти інформація "Матен" та закордонної преси. І доходить висновку, що причиною є "видимо якість незадоволення централізмом... розмови про всяке відокремлення виникли в зв'язку з різними промовами Чубаря, Скрипника, Буценка й Петровського в Москві, котрі скаржилися на не зовсім правильну лінію в фінансових і деяких економічних справах (цукрова промисловість, електрифікація тощо)" [111]. Зрозуміло, що мова йде про ненадійність переходу від фінансових непорозумінь до відокремлення України. Але у цьому викладі є певний натяк на позицію щодо відокремлення від Союзу

(прозоре "незадоволення централізмом"). Це саме стосувалося і безпосередньої фахової діяльності Слабченка.

Михайло Єлисейович уболював у зв'язку з частим відправленням українських архівних матеріалів на зберігання до Москви. 13 березня 1927 р. він писав про свою участь у роботі паритетної комісії від Укрцентроархіву в художньому музеї, де зберігалися документи князів Черкаських XVII ст. Окрархів намагався забрати собі ці документи, оскільки вони стосуються Помісного приказу. Представники музею натякали, що через окрархів відповідні грамоти хочуть перевезти до Москви. Слабченко обурювався: "Все до Москви! Найважливіші діла істпарту вислані до Москви. Справи військові — до Москви... Ряд дорогіших речей — відправлено туди ж... Що ж в нас, на Україні зостанеться" [112]. Від імені паритетної комісії він висловився за те, щоб грамоти князів Черкаських залишалися в Одесі.

У своєму щоденнику Слабченко чимало уваги приділяв політичній ситуації в Україні. Нерідко переповідав різні чутки, плітки, які часом мали чітко виявлене політичне підґрунтя. Особливо часто знаходимо в щоденнику пересуди про можливість війни з Польщею. Так, 16 січня 1927 р. він зазначав, що "над нами збираються хмари. Можливо з теплими днями почнеться війна" [113]. Історик бере відповідний матеріал як з радянської преси, так і з чуток, що поширювалися в Одесі. Поява таких безпідставних тверджень напевно була пов'язана з тогочасною складною обстановкою в Україні. А причину труднощів владарям вигідно було обумовлювати загрозою війни. Щоправда, оповідаючи 31 березня про відвідання Одеси В.Чубарем, Слабченко зазначав, що той "уперто заявив, що війни не буде" [114].

Численні життєві колізії Слабченка тісно пов'язані з його своєрідним, неординарним характером. У одній з автобіографій він самокритично відзначав: "На вдачу я запальний, різкий, прямолінійний і не виношу брехні та підхалимства, насмішливий, гострий на язик і "мнітельний", не виношу "общих мест", стараюсь іти своїм шляхом і говорити чужі слова не люблю. Студентів люблю, але це не мішає мені й вимагати від них багато. Зате я щасливий, з того, що в мене є до 20 чоловік учеників по історії України і до 10 чоловік по історії українського письменства, що вже заявили себе роботами на науковій полі" [115].

І дійсно, рано позбавлений опіки родини, він мав погану звичку давати прізвиська особам свого оточення. Найближчого колегу завкафедрою української літератури ІНО А.В.Музичку він "нагородив" прізвиськом "Барабан", що дуже ображало останнього. 4 січня 1927 р. Слабченко занотовував у щоденнику: "Мене знову хочуть "мирити" з Музичкою", у якого "болить, й він не може забути насмішок"- [116]. Давав він прізвиська і студентам, наприклад студенткам — "Княгиня", "Цариця".

Різні, часом суперечливі людські якості, віданість власному життєвому вибору, висока працьовитість, великі здібності, видатні моральні підвалини визначали непересічну особистість М.Є.Слабченка, який багато зробив для розвитку української історичної та історико-правової науки, взагалі для української культури.

До виборів М.Є.Слабченка академіком УАН (1929 р.) було підбито вагомі підсумки його наукової та громадської діяльності. Творчий доробок вельми поважний: 13 великих праць, понад 200 статей у різних збірниках та журналах — українських, російських, закордонних. Його праці відзначаються багатством використаних джерел — архівних та друкованих, великою ерудицією автора, майстерним науковим аналізом, безліччю блискучих спостережень та думок. На свій час він став одним з перших дослідників економічної історії України, переважно XVII—XIX ст., і безперечно був найвидатнішим істориком господарства України. Для складних студій Слабченка характерними є прояви ґрунтовних знань, доброї обізнаності з фаховою літературою в царині історії, політичної економії, соціології та права. Автор розкривав розвиток економіки України на тлі світового економічного процесу. Високо оцінюється ґрунтовна розвідка Слабченка "Матеріали до економіко-соціальної історії України XIX ст." як перша спроба подати в узагальнюючому плані історію України минулого століття.

М.Є.Слабченко виступав фундатором одеського осередку української історичної науки, що після Києва та Харкова займає наступне місце. Серед його учнів чимало наукових працівників, Які своїми роботами відзначилися в українській історичній літературі (І.Бровер, О.Варнеке, М.Бачинський, М.Рубінштейн, Т.Слабченко та ін.).

Українська історична наука в особі М.Є.Слабченка мала видатного вченого та діяча культурно-громадського процесу, одного з активних організаторів наукової праці [117].

Трагічне завершення життєвого шляху

Під час перебування М.Є.Слабченка у зеніті слави та визнання на нього обрушилася караюча правниця тоталітарного режиму. На осінній сесії ВУАН 1929 р. (першій та останній у його житті) Слабченко разом з Д.Багалієм та М.Яворським висловив пропозицію встановити спеціалізацію кафедр історії України за марксистською термінологією, що було пізніше використано для ліквідації школи М.Грушевського.

А 20 січня 1930 р. Слабченка було заарештовано як активного учасника антирадянської контрреволюційної організації "Спілька визволення України" (СВУ) (ще з грудня 1929 р. перебував за ґратами його син Тарас). Академіка звинувачували в тому, що він начебто керував в Одесі філією СВУ, що ставила за мету перетворити Україну на дрібнобуржуазну державу, яка піде на "доучування" до капіталізму західноєвропейського чи американського зразка [118]. До "одеської філії" було включено і сина Тараса.

М.Слабченко був одним з небагатьох обвинувачених, хто відразу визнав свою "провину". За документами слідчої справи, арешт сина виявився тим важелем, за допомогою якого слідство порівняно легко видобувало з М.Є.Слабченка необхідні зізнання [119].

Взагалі слід відзначити, що на останньому етапі свого життя, як і раніше, він постійно виявляв "законослухняність", намагався не конфліктувати з будь-якими радянськими властями (відчувалися його юридична освіта та пам'ятний досвід політичних змагань). Це певною мірою полегшувало його існування як затаврованого тоталітарним режимом, власне зберегло йому життя.

19 квітня 1930 р. Верховний суд України виніс М.Є.Слабченку вирок: шість років позбавлення волі з дозволом проживати в Йошкар-Олі після відбуття покарання. Під час слідства та протягом весни—осені 1930 р. Слабченко перебував у будинку примусових робіт (тюрмі), спецкорпусі ДПУ на Холодній Горі у Харкові.

У тюремній камері він продовжував займатися науковою роботою, про що, зокрема, свідчить його листування з академіком Д.Яворницьким. У листі від 27 квітня 1930 р. він просив Дмитра Івановича надіслати йому до тюрми "Путешествие иеромонаха Яценка". У листі від 5 серпня

Слабченко запитував Яворницького щодо етнографічних джерел стосовно Запорозької Січі. Слабченко повідомляв свого колегу, що пише книжку про запорозьку культуру. Доброзичливий Дмитро Іванович надсилав і книги, і потрібні дані, не боячись переслідувань та звинувачень у співучасті. Остання листівка до Яворницького від 6 листопада 1930 р. містила привітання з його днем народження. За кілька днів по тому Слабченка повезли до ярославського ізолятора, а звідти на Соловки, де він сидів у Саватіївському політізоляторі — жажливій в'язниці (разом з академіком М.І.Яворським) [120]. Про Слабченка напередодні звільнення з Соловків свідчив С.Підгайний: "Засмучений і посивілий, він не виявляв жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелеться нелегкий шлях "спецпоселенця"..." [121].

Після звільнення наприкінці 1936 р. з ув'язнення Слабченко працював бухгалтером у Мурманській області і мав навіть можливість приїхати до сина, онука і невістки, які жили у м.Первомайську (нині Миколаївської обл.). Розгул репресій 1936—1937 рр. приніс нову трагедію: у жовтні 1937 р. розстріляли сина Тараса, засудили невістку, а самого Михайла Слисєйовича ув'язнили ще на 10 років. У 1942 р. в "Историческом журнале" побачила світ остання друкована праця вченого — невеличка замітка "Проложное сообщение о предлетописной Руси".

Після звільнення і поневірянь по Астраханському краю 1947 р. він повернувся в Україну, де дізнається про смерть другої дружини Інни і сина Бориса під час фашистської окупації Одеси. Не пощастило йому влаштуватись на роботу а ні в Києві, а ні в Одесі. Так, влітку 1950 р. Слабченко приїздить до Одеси, зустрічається зі своїм учнем С.М.Ковбасюком, який тоді працював проректором університету, хотів влаштуватись на роботу в місті, але дістав відмову.

Зійшовшись з першою дружиною — Людмилою Іванівною, він оселився в Первомайську, працював інспектором райВНО, викладав у школі французьку мову. Серед старожилів і досі живе добра згадка про опального академіка. Але незабаром за "старі гріхи" вигнали з роботи і залишили без засобів існування. Помер видатний український історик 27 листопада 1952 р. Місце його поховання залишається невідомим.

У серпні 1989 р. Верховний суд України реабілітував М.С.Слабченка у справі "СВУ" [122].

Як відомо, у зв'язку з засудженням М.С.Слабченка був позбавлений звання академіка АН України. 30 березня 1990 р. постановою загальних зборів АН України Михайла Єлисейовича Слабченка поновлено в складі Академії [123].

Довгі роки замовчувалися всякі відомості про життя та творчість М.С.Слабченка, як і інших репресованих видатних українських істориків. Вважаємо, що цей зошит буде першим кроком до глибокого, ретельного дослідження життєвого та творчого шляху видатного українського історика, натхненного будівничого української культури М.С.Слабченка.

1. Історія України: Курс лекцій. У 2-х кн. — КJ Либідь, 1992. — Кт.2: XX століття. — С. 55.
2. Григор'єва Т.Ф. З сім'ї робітника-каменяра (М.С.Слабченка) // Репресоване краєзнавство (20 — 30-і роки). — КJ Рідний край, 1991. — с. 32—37; Гонтар О. Уроки академіка Слабченка // Сучасність. — 1992. — № 11. — С. 155—166; Заруба В. "-Адреса моя: Холодна Гора, БУПР" // Наука і суспільство. — 1991. - № 11. - С. 56-59 та ін.
3. Курас І. Слово про академіка М.С.Слабченка. — С. 37—44; Водотика С Створення осередку українознавства в Одесі — С. 45—48; Савенок Л. Джерела про наукову та науково-організаційну діяльність М.С.Слабченка. — С. 48—51; Шаповал Ю. "Справа" академіка М.С.Слабченка. — С. 51—54; Чижко В. Відновлення історичної справедливості. — С. 54—55 // Вісн. АН України. — 1993. — № 2 Виступ на конференції В.Г.Шмельова був присвячений загальній характеристиці щоденника М.С.Слабченка за січень — березень 1927 р. Текст цього джерела широко використаний нами в даній роботі.
4. Заруба В. Зазнач, праця. — С. 56.
5. Наук. арх. АН України // Ін-т архівознавства при ЦНБ АН України (далі: НААН), ф. 257, оп. 2, сир. 1, арк. 1.
6. Григор'єва Т.Ф. Зазнач, праця. — С. 32.
7. Там само. — С. 32.
8. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 2-3
9. Там само, арк. 3.
10. Там само, арк. 4.
11. В автобіографії Слабченка згадується "гарбузна гавань". Очевидно, це російська калька (див. арк. 5) від "арбуза". Взагалі у рукописах історика зустрічається чимало русизмів, російських кальок. Далося взнаки одеське походження.
12. Григор'єва Т.Ф. Зазнач, праця. С. 32; НААН, ф. 257, оп. 2, сир. I, арк. 5.
13. Там само, арк. 6—7.
14. Там само, арк. 6.

15. *Григор'єва Т.Ф.* Зазнач, праця. С 33.
16. В офіційних кадрових документах зазначається, що М.Є.Слабченко закінчив 1910 р. юридичний факультет (див. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 12, спр. 7109, арк. 3, Київ, облархів, ф. 742, оп. 1, спр. 24, арк. 7 та ін.) Однак Т.Ф.Григор'єва твердить, що Слабченко закінчив і історико-філологічний факультет. Підставою для такого твердження, очевидно, послужило таке положення в автобіографії вченого 1930 р. "поступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету, де опісля закінчив і юридичний факультет" (НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 5). Очевидно, він був виключений під час революції 1905 р. з історико-філологічного факультету до його закінчення. А згодом вступив на юридичний факультет, який закінчив. Якби він мав диплом історико-філологічного факультету, то обов'язково це відзначав би за радянської доби, оскільки тоді він працював переважно в галузі історичної науки, а не права.
17. *Слабченко М.Є.* Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909, 436 + III с.
18. Там само. — С 20.
19. Там само.
20. Там само. — С. 25—27, 29.
21. Там само. — С. 47.
22. Там само. — С. 57—5а
23. Там само. — С. 83.
24. Див.: РЕіу. - К, 1971. - Т. 3. - С. 296.
25. *Слабченко М.Є.* Зазнач, праця. — С. 89—93.
26. Там само. — С 101.
27. Як нам здається, Слабченко дав таку назву підрозділу, щоб дезорієнтувати царську цензуру, оскільки в самому тексті переконливо розкривається експансіоністська діяльність російських військових та чиновників в Україні.
28. *Слабченко М.Є.* Зазнач, праця. — С 107—108. Автор пише про протести Полуботка щодо цього. Але він помер 1723 р, отже в наступному році не міг протестувати.
29. Там само. — С. 119.
30. Там само. — С. 155.
31. Там само. — С. 159—160.
32. Там само. — С. 169—170.
33. Там само. - С. 177—200.
34. Там сама — С. 233.
35. Там сама — С. 248, 250, 255.
36. Там само. — С. 293.
37. Там сама — С 313, 319.
38. В.А.Дядиченко, наприклад, твердив, що науковий апарат М.Слабченка мало задовільний — посилання неточні і часто зовсім не

- відповідають джерелам, на які посиляється- автор (*Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К., 1959. - С 32).
39. Пор; *Слабченко М.Є.* Зазнач. праця. — С 80—100 і *Дядиченко В.А.* Зазнач, праця — С. 220—234.
  40. Пор; *Слабченко М.Є.* Зазнач. праця. — С 118—155 і *Дядиченко В.А.* Зазнач, праця. — С. 249—312.
  41. *Слабченко М.Є.* Зазнач. праця. — С 293—326; *Дядиченко В.А.* Зазнач. праця. - С. 313—410.
  42. *Слабченко М.Є.* Зазнач. праця. — С. 305; *Дядиченко В.А.* Зазнач. праця. — С. 376.
  43. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 7—8.
  44. Там само, арк. 8—9.
  45. НААН, ф. 157, оп. 2, спр. 1, арк. 9, Т.Ф.Григор'єва іменує полк Ковельським (Зазнач, праця. — С 33).
  46. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
  47. Там само.
  48. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник. — К., 1987. — С 143.
  49. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 15—16.
  50. Сучасність. — 1992. — № II. — С. 158—159.
  51. А.В.Музичка — завкафедрою української літератури Одеського ІНО.
  52. *Григор'єва Т.Ф.* Зазнач. праця. — С 34; Сучасність. — 1992. — № 11. - С 156-157.
  53. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 22—23.
  54. *Григор'єва Т.Ф.* Зазнач, праця. С. 34; НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 1, арк. 22.
  55. *Слабченко М.Є.* Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. — Одесса. — Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства, 1922; Т. 2. Судьбы фабрик и промышленности, 1922; Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма, 1923; Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII веков, 1925; *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса, 1925-1927. - Т. 1-2.
  56. *Слабченко М.Є.* Организация хозяйства Украины. Т. I — С. V—VII.
  57. Там само. - С VII—VIII.
  58. Там само. — С 8.
  59. Там само. — С 24.
  60. Там само. — С. 204.
  61. *Слабченко М.Є.* Организация хозяйства Украины. Т. 2. — С V—VI
  62. Там само. — С. 20.
  63. Там само. - С 27.

64. Там само. — С 53—54, 66—74.
65. Там само. — С 159.
66. Там само. — С. 177—18X
67. *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины. — Т. 1 — Одесса, 1923.
68. *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины. Т. 4. — Одесса, 1925.
69. Там само. — С VI.
70. Там само. — С 17—26.
71. Там само. — С 82.
72. Там само. — С. 281—282; *Дядиченко В.Л.* Зазнач, праця. — С. 119.
73. *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины. Т. 4. — С. 286.
74. Там само. — С 255—258.
75. Там само. — С. 252—254.
76. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 1399, арк. 1-229.
77. Київ. обл. архів, ф. 742, оп. 1, спр. 24, арк. 8.
78. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 1399, арк. 4—7.
79. Там само, арк. 222.
80. Там само, арк. 1а.
81. *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України. - Т. 1-2.
82. Там само. — Т. 1. — С III.
83. *Грушевский А.* К судьбе "Истории Руссов". — СПб, 1904; *Грушевский А.* Максимович. — М; Спб. — 1906; *Донцов Д.* Українська державна думка. — Львів-Київ, 1918; *Стороженко А.В.* Нариси переяславської старовини. — К, 1900; *Строженко АМ.* Стефан Баторій і дніпровські козаки. — К., 1904; та ін.
84. *Слабченко М.Є.* Матеріали- — Т. 1. — С. I.
85. Там само. — С. 160—162.
86. Там само. — Т. 2. — С. 91—92.
87. Там само. — С 68, 153, 199.
88. Там сама — С. 204.
89. Там само. — С 266.
90. Там само.
91. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 2, арк. 75, 76 зв.
92. РВ ЦНБ АН України, ф. 1, 22527.
93. Там само, арк. 2.
94. Там само.
95. Там само, арк. 123.
96. Там само, арк. 150.
97. Там само.
98. Див: СИЭ. - М., 1973. - Т. 14. - Стб.348.

99. *Курас І.* Зазнач, праця. — С. 43.
100. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 2, арк. І.
101. Там само, арк. 74.
102. Сучасність. — 1991 — № 11. т— С 157.
103. *Водотика С.* Зазнач, праця. — С. 4.5—46.
104. Одеський обл. архів, ф. р. 36, оп. 1, спр. 16, арк. 189.
105. НААН, ф. 257, оп. І, листування М.Слабчеика з С.Єфремовим: 24.IX 1927 р., арк. 2; 12.XI 1927 р., арк. 3.
106. Там само, лист б/д, 1927 р. арк. Ззв.
107. Див: *Водотика С.* Зазнач, праця. — С. 46—47.
108. *Курас І.* Зазнач, праця. — С. 43.
109. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 1396, арк. 5—6.
110. НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 2, арк. 97.
- Ш. Там само, арк. 99зв. — 100.
112. Там само, арк. 94.
113. Там само, арк. 20.
114. Там само, арк. 125.
115. Сучасність. — 1992. — № ІІ — С 157.
116. Там само. — С. 162; НААН, ф. 257, оп. 2, спр. 2, арк. 5зв.
117. Київський обл. архів, ф. 742, оп. І, спр. 24, арк. 8.
118. Див: *Григор'єва Т.Ф.* Зазнач, праця. — С. 35.
119. *Шаповал Ю.* Зазнач, праця. — С. 52.
120. *Заруби В.* Зазнач, праця. — С 58—59.
121. *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. — Вінніпег, 1947. — С. 64.
122. Див: *Шаповал Ю.* Зазнач, праця. — С. 53; *Лавріненко А* Він ненавидів бюрократію, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство /,' — Сучасність. — 1991 — № 11. - С. 165; *Заруба В.М.* Історик трагічної долі (Академік Михайло Списейович Слабченко) //Архіви України. - 1991 - № 5/6. - С, 81-81
123. *Чишко В.* Зазнач, праця. — С. 55.

ЗМІСТ

Вступ.	3
Злиденне дитинство.....	5
У вирі революційних подій.....	8
На ниві підготовки кадрів української інтелігенції та дослідження актуальних проблем історії України.....	31
Основний творчий доробок з історії України	3.
Науково-організаційна та громадська діяльність.	56
Трагічне завершення життєвого шляху.....	63
Примітки.	65

Підписано до друку 25.10.95.   Формат 60х84 1/16
у МірупарК. А. 07   Овя-»ид»рк
Тираж 3 0 0   Зам.   ІМЗ р. Ціна договірна.

Поліграф д-ия Ін-ту історії України АН України
К мів], Грушево.*ото,4